

81.
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ЎЗБЕК ТИЛИ
ПРАГМАТИКАСИНИ
ЎРГАНИШ

УСЛУБИЙ ҚЎЛЛАНМА

TOSHDO'TAU

9000002736

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Муҳаммад ҲАКИМОВ

**ЎЗБЕК ТИЛИ ПРАГМАТИКАСИНИ
ЎРГАНИШ**

Услубий қўлланма

«ФАРҒОНА» нашриёти,
2011 йил

Такризчилар:

А.Нурмонов,
*Андижон давлат университети
профессори, филология фанлари доктори*

Ш.Искандарова,
*Фаргона давлат университети профессори,
филология фанлари доктори*

*Мазкур қўлланма Фаргона давлат университети
илмий Кенгашининг 2011 йил 31 январдаги йиғилишида
муҳокама қилиниб, нашрга тавсия этилган.*

Ҳакимов М.

ЎЗБЕК ТИЛИ ПРАГМАТИКАСИНИ ЎРГАНИШ. Услубий қўлланма.
«ФАРФОНА» нашриёти, 2011. – 64 б.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикасининг мустақил давлат сифатида ривожлана бошлаганлиги, фан ва маданиятнинг миллат манфаати учун хизмат қилмайдиган мафкура гирдобидан қутулганлиги, миллатга бўлган ҳурматнинг асл намунаси сифатида тилимизга давлат тили мақомининг берилганлиги ўзбек тилшунослиги ҳамда тилшунос олимлари олдига ғоят муҳим ва масъулиятли вазифаларни қўймоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов таъкидлаганидек, бугунги кунда «...фаннинг вазифаси келажакимизнинг шакл-шамойилини яратиб бериш, эртанги кунимизнинг йўналишларини, табиий қонуниятларини, унинг қандай бўлишини кўрсатиб беришдан иборат... Одамларга мустақилликнинг афзаллигини, мустақил бўлмаган миллатнинг келажакга йўқлигини, бу бир табиий қонуният эканини исботлаб-тушунтириб бериш керак. Фан жамият тараққиётини олға силжитувчи куч, восита бўлмоғи лозим»¹. Шу нуқтаи назардан бугунги ўзбек тилшунослиги фани ҳал қилиши лозим бўлган масалалар фақат халқ манфаати ва мустақил давлатнинг ҳар жиҳатдан ривожланиши учун хизмат қилишга қаратилмоғи зарур.

Маълумки, инсоннинг сўзи унинг мафкурасини белгилайди. Инсон ўз нутқи орқали объектив оламга бўлган муносабатини ифода этади, шу билан бирга, миллий ўзлигини ҳам намойиш этади. Инсоннинг дунёқараши, онги, шуури, ҳиссиёти, идроки, билими, ҳаётий тажрибаси, имон-этиқоди, умуман, инсон ижтимоий фаолиятида намоён бўлувчи сиёсий-мафкуравий, фалсафий, ахлоқий, диний ва эстетик қарашлари мужассам бўлган унинг нутқининг таҳлили ва прагматик талқини кишиларнинг бугунги миллий мустақиллик даврида қайноқ ҳаёт жабҳаларидаги ўрнини белгилашда муҳимдир. Шу маънода инсон ижтимоий фаолиятини ўзида тўла акс эттирган «ҳаракат»даги, «жонли» нутқнинг инсон мафкураси билан боғлиқ сиёсий ва лисоний ҳамроҳанглиги танланган мавзунинг ўта долзарблигини билдиради.

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Тошкент: Шарқ, 1998. 25-бет.

Ҳозирги кунда «тилни мазмуний аспектда текшириш лингвистиканинг асосий масалаларидан бирига айланган»¹. Лингвистик прагматика Европа тилшунослигида кенг қамровли назария сифатида анча чуқур ўрганилган, бироқ бу йўналишдаги жуда кўп тадқиқотларда лингвистик прагматикани оддий тушунишдан тортиб, унинг назарий аспектнинг муҳим координатларигача кўрсатилган асарлар ҳам учрайди. Ўзбек тилшунослигида эса лингвистик прагматика назариясига оид тушунчалар мавҳумий даражада эканлиги тадқиқотчи зиммасига кўп илмий-амалий масалалар юклайди. Айниқса, бу масалага оид муаммоларни системалаштириш, унинг лингвистик асоси – нуқталарини кўрсатиш ҳамда лингвистик материални семиологик аспектда таҳлил қилиш муҳимдир.

Гап ва матн каби синтактик бирликларнинг семантик жиҳати турли томондан чуқур ва атрофлича тадқиқ этилмоқда, матннинг семантик тузилишини мураккаблаштирувчи яширин мазмуннинг хилма-хил кўринишлари ўрганилмоқда. Синтактик бирликларнинг семантик ва прагматик тадқиқи билан алоқадор баъзи масалалар ўзбек тилшунослигида ҳам у ёки бу даражада ҳал қилинмоқда². Синтактик бирликлар (гап, матн) нинг шаклий тузилишида бевосита ифодаланмайдиған, аммо унинг семантик табиатида доимо у ёки бу тарзда иштирок этадиган прагматик мазмун элементлари тилшунослар диққатини ўзига жалб қилиб келмоқда. Бу масалалар ўзбек тилшунослигида ҳанузгача монографик асосда тадқиқ этилгани йўқ.

¹ Падучева Е.В. О семантике синтаксиса. -М., 1974. с.70.

² Нурмонов А. Қўмақчиلى конструкциялар пресуппозицияси. Ўзбек тили ва адабиёти. 1986, №6, 42-45-бет; Махмудов Н. Пресуппозиция ва гап. Ўзбек тили ва адабиёти. 1986, №6, 28-31-бет; Нурмонов А. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент: Фан, 1992; Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гапларнинг шакл-вазифавий талқини. Филол.фан.док.дисс. Тошкент, 1993; Раҳимов У. Ўзбек тилида юкламалар пресуппозицияси. Филол. фан.номз.дисс.автореф. Самарқанд, 1994, 23-бет; Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1995; Саидхонов М. Новербал воситалар ва уларнинг ўзбек тилида ифодаланиши. Филол.фан.номз.дисс.автореф. Тошкент, 1993, 26 бет.; Тохиров З. Ўзбек тилида прагматик семаларнинг ҳосил бўлиши ва уларда субъектив муносабатнинг юзага чиқиши. Филол.фан.номз.дисс.автореф. Тошкент, 1994, 25 бет; Лутфуллаева Д. Тасдиқ гапларда инкор ва шаклий-мазмуний номувофиқлик. Филол.фан.номз.дис.автореф. Тошкент, 1997, 26 бет; Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари. Фил. фан. докт. дисс. автореф. Тошкент, 2000 й., 27-бет.

І БЎЛИМ

ЛИНГВИСТИК БЕЛГИНИНГ УМУМСЕМИОЛОГИК ТАБИАТИ

Лингвистик прагматиканинг амалий шаклланиши

Тилшунослик тарихида инсон нуткий фаолияти билан боғлиқ масалаларни ўрганиш муҳим илмий-назарий аҳамият касб этиб келмоқда. Ҳар қандай фан тараққиёти муайян босқичлардан иборат. Улар ўз даври учун янгилик сифатида намоён бўлса, кейинги даврлар учун фан асосларининг шаклланишида назарий манба бўлиб хизмат қилади. Шу боис ҳар бир даврга хос қарашлар фан тараққиётига хизмат қилувчи омил сифатида баҳоланади. Инсон нуткий фаолияти билан боғлиқ масалалар лисоний таълимотнинг асоси саналади. Замонавий тилшунослик экстралингвистика, интралингвистика ва компаративистика тармоқларидан иборат бўлиб, уларнинг барчасида инсон нуткий фаолияти ўрганилади.

Маълумки, нутқда инсоннинг фикри билан бирга унинг руҳий олами ҳам ўз ифодасини топади. Нутқдаги ошқора ва яширин маъноларни тадқиқу таҳлил қилиш, инсоннинг ўзлигини нутқи орқали намоён этиши каби масалаларни ўрганиш бугунги ўзбекона тафаккур тарзи, миллий мафкура ва миллий ғоя тушунчаларининг моҳиятини очишда муҳим ўрин тутади. Шу нуктаи назардан инсоннинг объектив оламдаги ижтимоий фаолиятининг инъикоси бўлган унинг «ҳаракат»даги, «жонли» нутқини тадқиқ этиш фақат назарий тилшунослик учунгина эмас, балки унинг психоллингвистика, социоллингвистика, лингвистик география, коммуникатив тилшунослик, нейролингвистика каби умумтармоқлари учун ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Инсоннинг объектив оламдаги барча ижтимоий хатти-ҳаракатлари унинг нуткий фаолиятида ўз ифодасини топади. Шунинг учун ҳам инсон нутқини ўрганиш унинг маънавий олами билан танишиш имкониятини беради. Прагматика тилшунослик фанининг янги бир назарий ва амалий тармоғидир. У инсоннинг ижтимоий фаолиятини ўзида акс эттирувчи нутқий жараён, нутқ иштирокчиларига хос коммуникатив ният, нутқий вазиятнинг таъсири билан алоқадор масалаларни ўрганadi. «Прагматиканинг манбаси Ч.Пирс, У.Джемс, Д.Дьон,

Ч.Моррис каби таникли файласуф олимларнинг номи билан боғлиқдир. Чунки уларнинг ишларида (XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида) белгилар системаси ва лингвистик белги функционаллиги хусусидаги ғоялар ўртага ташланиб, семиотика ҳақидаги асосий тушунчалар аниқланади, синтактика, семантика ва прагматика ўртасидаги ўзаро фарқлар кўрсатилади»¹. Прагматика грекча *pragmos* сўзидан олинган бўлиб, «иш», «ҳаракат» маъноларини ифода этади. Прагматика лингвистик белгиларнинг нутқдаги функционал қўлланишини ўрганади. Шунинг учун ҳам тилшуносликнинг бу йўналиши семиотика тармоқларидан бири саналади. Прагматика термини XX асрнинг 30-йилларида Ч.И.Моррис томонидан илмий ҳаётга олиб кирилган. У семиотикани семантика, синтактика, прагматика каби таркибий қисмларга ажратади. Тилшунослиқда прагматиканинг янги тадқиқот объекти сифатида юзага келиши ва ажратилиши, юқорида таъкидланганидек, Ч.С.Пирс ғоялари, шунингдек, Дж.Р.Остин, Дж.Р.Серл ва З.Вендлерларнинг 1960-1970-йиллардаги мантикий-фалсафий қарашлари асосида юзага келган нутқий акт, Пола Грайснинг маънонинг прагматик таҳлили ва Л.Линский, Дж.Р.Серл, П.Ф.Строссонларнинг референция назариялари таъсири билан узвий боғлиқдир. Дж.Р.Остин, Дж.Р.Серл ва З.Вендлерларнинг нутқий акт назарияси таълимоти таъсирида лингвистик прагматиканинг шаклланиши учун маълум асослар яратилди. Чунки нутқий акт тушунчаси моҳиятига кўра сўзловчи нутқида коммуникатив ният акс этади. Коммуникатив ният эса нутқий актларнинг кўринишлари сифатида нутқда намоён бўлади. Нутқий актлар йиғиндиси нутқнинг мазмунини ташкил қилади. Сўзловчининг муносабати эса нутқий актлар воситасида шаклланади. Бунда инсон тилининг ибтидоий шаклланишидан тортиб, то унинг мураккаб мазмуний тузилишига қадар бўлган лингвистик хусусиятлари нутқий акт муаммолари сифатида талқин этилади. Нутқий акт назариясига ҳос ҳар бир тадқиқий талқинда нутқ субъектининг оламини билиш ва ҳис қилишдаги тасаввур кўрсаткичларининг нутқдаги даражалари ҳисобга олинади. Нутқий акт назариясига ҳос мана шундай ўзак тадқиқий талқин лингвистик прагматика тармоғининг шаклланиши учун асосий мезон вазифасини бажаради.

Лингвистик прагматика назарияси хусусидаги илк маълумотлар тилшунослик фанининг янги тармоғи сифатида ўтган асрнинг 60–70-йилларида бошланган бўлса-да, бу йўналишнинг пайдо бўлишига

Петров В.В. Философия, семантика, прагматика. В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. М., 1985. с.471.

туртки бўлган ғоялар тарихи XIX аср охири ва XX асрнинг бошларига бориб тақалади. Бу даврда таникли ғарб файласуфларининг назарий қарашларида семантиканинг моҳияти аниқланади, семиотиканинг таркибий қисмларига хос дифференциал белгилари кўрсатиб ўтилади

1960–1970 йилларда тил белгиларининг нутқдаги амалий қўлланадиган хос контекстуал хусусиятларини ўрганиш билан тилшуносликда прагматик йўналиш юзага кела бошлади.

Лингвистик прагматиканинг шаклланиши йирик олим Витгенштейннинг фалсафий қарашлари билан боғлиқ бўлиб, айнан унинг ишларида прагматика назарий семиотик тадқиқотнинг мустақил соҳаси сифатида кўрсатиб ўтилади¹.

Прагматиканинг тилшунослик фанининг янги тармоғи сифатида шаклланиши ва тан олинishi 1970-йилларнинг иккинчи ярмига тўғри келади. Чунки бу даврда лингвистик прагматика билан алоқадор мақолалар тўплам ҳолида нашр қилинди. Тўплам шу йўналишнинг янги тармоқ сифатида шаклланиши учун бошланғич амалий ва назарий манба бўлиб хизмат қилади. Лингвистик прагматика фалсафий ғоялар таъсирида шакллана бошлади. 1977 йилдан бошлаб, Амстердамда лингвистик прагматикага бағишланган махсус журнал нашр қилина бошланди. Журнал «Нутқшунослик» ва «Текстология»нинг турли йўналишлари билан боғлиқ масалаларни ёритишга бағишланган мақолаларни тўплам сифатида эълон қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди².

Лингвистик прагматика сўзловчи ижтимоий фаолиятининг нутқдаги реал ифода масалаларини қамраб олади. Прагматикага кизиқиш тилшунослик фанининг алоҳида тармоғи сифатида шаклланиши унинг олдига қатор масалаларни қўяди. Бизнингча, прагматикани тилшуносликнинг бошқа соҳаларидан ажратиш ва унинг тадқиқий манбасини чегаралаш орқалигина уни янги тармоқ сифатида талқин этиш мумкин бўлади. Лингвистик прагматиканинг энг муҳим жиҳатларидан бири унинг бошланғич чегарасини аниқлашдир. Тилшунос олим В.В.Петровнинг тил ҳақидаги қуйидаги тезиси лингвопрагматиканинг бошланғич тадқиқий чегарасини аниқлаш учун лингвистик асос бўлади: «Инсон қайсидир тилга хос семантик билимларсиз сўзлаши ёки англаши мумкин эмас, аммо ўша тилга хос семантик билимлар эгаси бўлишнинг ўзи ушбу тилда сўзлаш ва англаш учун кифоя қилади дегани эмас, масалан, мусиқали пьеса мазмунидан огоҳлик унинг иж-

¹ Петров В.В. Философия, семантика, прагматика. В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI М., 1985, с.471.

² Ахманова О., Магидова И.М. Прагматическая лингвистика, прагмалингвистика и лингвистическая прагматика. Вопросы языкознания. М., 1978, №3, с.44.

роси учун етарли бўлмайди, бунинг учун энг асосийси ижро маҳорати, лаёқати («умение играть»)га ҳам эга бўлиш лозим»¹. Бизнинг карашимиз бўйича, сўзлаш ва англаш жараёни ҳам худди шундай. Шунинг учун ҳам тўғри ва аниқ сўзлаш учун ҳаммага тушунарли бўлган семантик билимларнинг ўзинигина билиш етарли эмас, сўзлаш ва фикрни тўғри ифодалаш учун индивидуал стратегия маҳоратига ҳам эга бўлиш лозим. Нутқий фаолият – тил ҳам худди шундай. Инсон семантик билимларга эга бўлиши мумкин, бунга ижтимоий муҳитнинг ўзи ҳар қандай шахс учун маълум имкониятларни яратади. Бироқ семантик билимларга эга бўлишнинг ўзи инсоннинг сўзлаш, фикрлаш ва ифода мазмунини англаши учун камлик қилади. Инсон тилдаги барча семантик билимларни билиш билан бирга, уларни ўз мақсади йўлида танлай олиши ва ифодалаш имкониятига эга бўлиши лозим. Тилдаги айна мана шу жиҳатларни лингвистик прагматика ўрганеди. Ф.де Соссюр тилини шахматга қиёслаш натижасида объектив оламдаги предмет, нарса ва ҳодисаларни шахмат доналари сифатида номлаган бўлса (шахмат доналарининг имкониятларини билиш билан биргаликда ўйин кўрсатишни ҳам билиш керак), Витгенштейн эса тилга хос умумий қонуниятларни «семантик ўйин» тушунчаси билан ифодалайди. Семантик ўйин қондаларига кўра, ҳар бир нутқ субъекти учун маълум тушунчалар семантика деб қаралади, ҳар бир семантик ўйинга хос оддий юриш тартиби ҳам семантика, ўйин иштирокчиларининг ўзига хос стратегия тушунчаси прагматика деб талқин этилади. В.В.Петровнинг таъкидлашича, Витгенштейн айнан семантик ўйин иштирокчиларига хос стратегия тушунчасини эътибордан четда қолдиради. Витгенштейн шахмат ўйинининг ҳар бир алоҳида партияси сингари нутқий фаолият жараёнидаги нутқ иштирокчиларининг суҳбатини «семантик ўйин» тушунчаси деб талқин этади. В.В.Петров эса лингвистик прагматика шахмат ўйинидаги алоҳида партияларни эмас, балки ўйин иштирокчиларига хос «юриш стратегия»сини назарда тутишини тўғри кўрсатади. Бизнингча ҳам, «семантик ўйин» тушунчаси моҳиятига хос нутқ иштирокчиларининг фикр ифодалаш тактикаси ҳақиқий маънода лингвопрагматик тадқиқий объект деб кўрсатилса, мутлақо тўғри бўлади. Лингвистик прагматиканинг шаклланиши хусусидаги асосий маълумотлар Н.Д.Арутюнова, Е.В.Падучеваларнинг ишларида берилади. Улар анъанавий тилшуносликка оид жуда кўп ишларда семантика энциклопедик билимларга тенг-

¹ Петров В.В. Философия, семантика, прагматика. В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. М., 1985, с.474.

лаштирилгани, прагматика тўғрисида эса умуман тасаввурнинг йўқлигини таъкидлайдилар. Кейинчалик эса семантика масалаларини тадқиқ этиш жараёни прагматик ҳодисаларга бўлган қизиқишни кучайтирди.¹ Шу асосда борлиқдаги воқеликларнинг тилдаги ифодаланиш даражаси прагматик билимлар сифатида талқин этила бошлади. Тилшуносликнинг бу йўналиши структурал тилшуносликдан фаркли тарзда тил ва нутқ муаммоларини инсоннинг нутқий фаолияти билан боғлиқ ҳолда тадқиқ эта бошлади. Борлиқдаги воқеликларнинг тилдаги ифодаси энди ўзининг мантиқий, фалсафий ва лингвистик талқинига эга бўла бошлади.

Кўринадики, семантика, синтаксис ва прагматика каби тилшунослик йўналишлари фан сифатида баравар ривожланмади. Семантика, синтаксис йўналишлари ҳар томонлама ўрганилди-ю, прагматика тадқиқотчилар эътиборидан четда қолди. Бунинг натижасида тилга хос бўлган семантик ва синтактик илмлар талқини ҳар жиҳатдан мукаммаллашиб боргани ҳолда конкрет вазият билан алоқадор нутқ субъекти иштирок этган реал нутқий жараёнга хос тилшуносликнинг прагматик йўналиши ўзининг чуқур тадқиқига эга бўлмади. Айниқса, ўзбек тилшунослигида бу масалалар, умуман, тилшунослар диққатидан четда қолди.

Аёнки, лингвистик прагматиканинг шаклланиши ўз-ўзидан семантика ва прагматика муаммоларининг фарқланишидан бошланади. Ҳар қандай тилнинг мантиқий таҳлили натижасида икки назарий концепцияни ажратиш лозимлиги кўзга ташланади. Булар семантик ва прагматик назарий концепциялардир.

Лингвистик прагматика хусусида фикр юритаётган ҳар бир тадқиқотчининг диққат марказида биринчи даражали масала сифатида семантика ва прагматикани фарқлаш муаммоси туради. Бу жиҳатдан бошқа тилшунослар каби Р.С.Столнейкер ва В.В.Петров қарашлари бир хилдир. Жумладан, «тилдан инсон турли мақсадларда, асосан, сўзловчи нияти акс этган пропозицияни ифодалаш мақсадида фойдаланади. Пропозициянинг ўзи ҳақиқийлик шартини намоён этувчи мавхумий моҳиятдир. Семантика тилнинг бу аспекти, айнан, пропозицияни ўрганеди»². Семантик назария прагматикадан ўзининг хусусиятлари – тадқиқот объекти, назарий умумлаштириш ва мақсад шакли билан фарқланади: семантика конкрет вазиятда қўлланган ўзгармас «мазмуний инвариант»ларни ўрганса, прагматик тадқиқотнинг мақсади эса

¹ Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики. В кн.: НЗЛ. Вып. XVI. М., 1985, с.3-42.

² Столнейкер Р.С. Прагматика. НЗЛ. Вып. XVI. М., 1985, с.420.

айнан конкрет вазиятда қўлланган тил ҳодисалари – вариантларни тадқиқ этиш билан шуғулланади. В.В.Петровнинг таъкидлашича, семантика идеаллашган объектларга тааллуқли бўлса, индивидуал, эмпирик объектлар эса прагматика объекти сифатида»¹ талқин этилади. Кўринадикки, семантика тилдаги ўзгармас маънолар – инвариантларни тадқиқ этади, прагматика эса конкрет вазият билан узвий боғлиқ бўлган вариантлар асосида иш кўради ва семантика учун базис вазифасини бажаради.

Шундай қилиб, В.В.Петровнинг тўғри кўрсатишича, бу икки тадқиқот объектининг ўзаро фарқланиши назарий концепция мақсади, моҳиятига кўра аниқланади. Прагматик назария семантикадек тил ва борлиқ ўртасидаги муносабатларни тушунтирмайди, балки ўша вазиятдаги ошқора билимларга хос субъектнинг яширин имкониятларини эътиборга олади².

Ф.Кифернинг таъкидлашича, мазмун ва шакл тасвири синтаксис ва семантика бўлиб, тилнинг тўлиқ тасвири учун бунинг ўзи кифоя қилмайди, бунинг учун тил фактларини тадқиқ этувчи контекст билан узвий боғлиқ бўлган лингвопрагматик³ таҳлил ва талқин ҳам зарур бўлади. Тил ҳодисаларини тадқиқ этишда бу уч йўналиш ҳисобга олингандагина мукамал лингвистик тадқиқот юзага келади.

Лингвистик прагматиканинг назарий шаклланиши

XX аср бошларидан бутун дунё тилшунослигида тилга семиотик нуқтаи назардан ёндашув асосий ўрин эгаллади. Фердинанд де Соссюр ғоялари асосида тил белгилар системаси сифатида қаралди ва тил бирликларининг системавий табиатини очиб беришга асосий эътибор берилди. Натижада тил системаси билан унинг функциялашуви, бу жараёнда тил системасидаги инвариант бирликларнинг турли-туман вариантланиши ва ўзгармас бирликларнинг ўзгарувчанлик касб этиши намоён бўлди. Тилшуноснинг бош вазифаси бевосита кузатишда хилма-хил кўринишларда (вариантларда) намоён бўлувчи лисоний бирликлар замирида яширинган зотий, ўзгармас (инвариант) бирликларни аниқлаш ва бу бирликларнинг тил системасидаги ўрнини

¹ Петров В.В. Философия, семантика, прагматика. В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. М., 1985, с.475.

² Шу асар. 475-бет.

³ Кифер Ф. О роли прагматики в лингвистическом описании. НЗЛ. вып. XVI. М., 1985, с.333.

белгилашдан иборат бўлди. Бу эса тилшуносликда ўткинчи, вақтинча ҳодисалардан барқарор, доимий моҳиятларни аниқлаш имконини берди. Натижада тилнинг ҳар бир сатҳида шу сатҳ бирликларининг моделлари ва бу моделларнинг нутқ жараёнидаги кўринишлари аниқланди.

Систем-структур тилшунослик умумийлик ва хусусийлик диалектикасини эътиборга олган ҳолда тил ва нутқни изчил равишда фарқлайди ҳамда асосий эътиборни хусусийликларда такрорланувчи умумий жиҳатларни белгилаш орқали уларни моделлаштиришга қаратади. Бундай моделлаштириш дастлабки даврда фақат шаклга қараб белгиланган, тилшунос учун энг аҳамиятли нарса субстанция эмас, шакл (форма) деб қаралган (Л.Ельмслев) бўлса, кейинчалик шу нарса маълум бўлдики, шаклдан мазмунни соқит қилиш мумкин эмас. Систем-структур тилшуносликнинг отаси саналувчи Фердинанд де Соссюрнинг ўзи ҳам шакл ва мазмун муносабатини дафтар варағига қийслади. Варақнинг уст қисми шакл бўлса, ост қисми мазмундир. Лекин варақни ҳеч қачон уст ва ост қисмларга алоҳида-алоҳида ажратиб бўлмайд.

Шуни таъкидлаш керакки, тил системасининг қуйи (фонологик) сатҳидан ташқари, барча сатҳ бирликлари маъно билан боғланган. Улар шакл ва мазмун муносабатидан ташкил топган бутунлик саналади. Шунинг учун ҳам ҳар қандай лисоний модел (қолип) мазмунни ўзидан соқит қила олмайди. Кўп ҳолларда лисоний қолипни белгилашда мазмун етакчи планга ўтиб қолиши мумкин. Айниқса, бу синтактик омонимияларда яққол намоён бўлади.

Шу боис систем-структур тилшунослик кейинги даврларда лисоний бирликларнинг шакл ва мазмун муносабатига ҳам алоҳида эътибор қила бошлади. Бунинг натижасида тилшуносликда алоҳида йўналиш – мазмуний йўналиш майдонга келди.

Тилшуносликда мазмуний йўналишнинг майдонга келиши ва бу йўналиш бўйича бир қанча илмий тадқиқотларнинг олиб борилиши натижасида гап семантикасида бир талай муаммоларни ҳал қилиш имконияти яратилди.

Мантиқий семантиканинг йирик вакилларида бири бўлган Б.Рассел сўзларни индикатив ва индикатив бўлмаган сўзларга ажратади.¹

Объектив борлиқдаги маълум нарса-ҳодисаларни, белги-хусусиятларни, ҳаракат-ҳолатларни номлаш хусусиятига эга бўлган сўзларни

¹ Рассел Б. Человеческое познание. М., 1957, с.139.

индикатив «ишора қилувчи» сўзлар, бундай хусусиятга эга бўлмаган сўзларни эса индикатив бўлмаган сўзлар деб ҳисоблайди. Систем-структур тилшунослиқда биринчи типдаги сўзлар дескриптив сўзлар, иккинчи турдаги сўзлар эса дескриптив бўлмаган сўзлар деб юритилади.

Гап семантикаси билан шуғулланувчи тилшунослар гап таркибида ана шундай индикатив бўлмаган (дескриптив бўлмаган) сўзлар келганда анча қийинчиликка дуч келдилар.

Гап шундаки, гап таркибидаги дескриптив сўзларни конкрет нутқ вазияти билан боғланмаса ҳам, қайси денотатив (аташ) маънода эканлигини, объектив борлиқдаги нимани номлаб келаётганлигини аниқлаш имконияти бўлса, дескриптив бўлмаган сўзларни бу тарзда аниқлаш мумкин эмас. Бундай сўзлар объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисалар, белги ва хусусиятлар, ҳаракат ва ҳолатларни тўғридан-тўғри номламагани туфайли, улар муайян вазият билан боғланмаса, нимага ишора қилаётганлиги номаълумлигича қолиши аён бўлди.

Бу шуни кўрсатдики, гап семантикасини шу гап таркибида қўлланилаётган сўзларнинг фақат объектив борлиққа муносабатини аниқлаш билангина тўла изоҳлаш мумкин эмас экан. Бунга гапнинг нутқ жараёнига, нутқ вазиятига бўлган муносабатини аниқлашни ҳам қўшиш зарурияти туғилди. Ана шундай амалий эҳтиёж билан лингвистик семантика бағридан лингвистик прагматика ўсиб чиқди.

Шундай қилиб, синтаксисда уч йўналиш майдонга келди: 1) синтактика; 2) семантика; 3) прагматика.

Синтактик қурилмалар таркибидаги бир лисоний белгининг бошқа лисоний белги билан муносабатини ўрганувчи соҳа синтактика ҳисобланади.

Синтактик қурилмалар таркибидаги лисоний белгиларнинг объектив борлиққа бўлган муносабати семантикада ўрганилади.

Прагматиканинг эса нутқий актнинг бевосита контекст билан муносабатини ўрганиши кўрсатилди. Кўринадики, нутқий акт билан контекст ўртасидаги ўзаро муносабат прагматиканинг асосий ўрганиш объекти саналади.

Демак, нутқий акт билан контекст ўртасидаги муносабат жуда кучли бўлганда, нутқий акт контекст билан боғлиқ ҳолда ечилган жойда прагматикага эҳтиёж туғилади. Синтактик қурилма таркибидаги дескриптив сўзлар таҳлили семантикага қараб тортса, дескриптив

бўлмаган сўзлар таҳлили прагматикага қараб тортади.¹

Шундай экан, аввало, дескриптив ва дескриптив бўлмаган сўзларнинг моҳияти ҳақида фикр юритишга тўғри келади.

Аташ вазифасини бажарадиган, денотатив маънога эга бўлган сўзлар индикатив ёки дескриптив сўзлар ҳисобланиши юқорида таъкидланди. Индикатив (денотатив маъноли) сўзларнинг маъносини контекстга боғлиқ бўлмаган ҳолда аниқлаш мумкин бўлса, индикатив бўлмаган сўзларнинг маъноси фақат контекст ичида, муайян нутқ вазиятига боғлиқ равишда очилади. Шунинг учун ҳам бундай сўзлар маъноси контекст ва нутқ вазияти билан узвий боғлиқ, яъни шартланган бўлади.

Юқорида кўрсатилган икки турдаги сўзларни фарқлаш учун Б.Рассел уларни зоопаркка қиёслайди. «Агар сиз фарзандингизга шер сўзининг маъносини тушунтирмақчи бўлсангиз, уни зоопаркка олиб боришингиз ва «мана бу шер» деб кўрсатишингиз мумкин. Лекин индикатив бўлмаган *агар*, *бу* каби сўзларни кўрсатиш мумкин бўлган зоопарк мавжуд эмас», – дейди Б.Рассел².

Индикатив бўлмаган сўзлар қаторига кирувчи олмошлар, атокли отларнинг конкрет маъноси-денотати фақат контекстда, маълум нутқ вазиятида ойдинлашади. Шунингдек, индикатив бўлмаган сўзлар қаторига ёрдамчи сўзлар ҳам киритилади. Чунки бундай сўзлар ҳам контекст ёки нутқ вазияти билан боғлангандир.

Булардан ташқари, гап мазмунини сўзловчи билан боғлаб турувчи шундай сўзлар борки, улар ҳам контекст билан зич боғлиқ саналади. Ҳар бир гап (жумла) объектив борлиқ ҳақида маълум ахборот бериш (номинатив ёки пропозитив функция) билан бирга, сўзловчининг бу ахборотга муносабатини ҳам билдиради.

Узоқ даврларгача тилшунослар сўзловчининг «маҳсулоти» бўлган жумлани ўрганишга асосий эътибор бердилар. Бу жумлани яратган шахс (субъект) эса назардан четда қолди. Ваҳоланки, ҳар бир конкрет жумлада сўзловчининг руҳияти, маданияти, дунёқараши ва бошқалар ўз ифодасини топади. Шу туфайли ҳам сўзловчининг гапи(жумласи)га қараб, унинг кимлиги ҳақида ҳукм чиқариш мумкин бўлади. Бу эса тил бирлиги бўлган гапнинг қолиплари конкрет шароитда жумлалар орқали юзага чиқиб, нақадар ранг-баранг қўшимча ахборот билдиришидан далолат беради. Бу қўшимча ахборотлар жумланинг алоҳида маъно қатламини ташкил этади. Жумланинг объектив воқелик билан боғлиқ

¹ Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики. В кн.: НЗЛ. Вып. XVI М., 1985, с.7.

² Рассел Б. Юқоридаги асар, 140-бет.

маъноси (пропозитив маъноси) асосий, бошқа маънолар эса қўшимча маънолар саналади.

Машхур француз тилшуноси Шарл Балли биринчи типдаги маъноларни диктум ёки диктал маъно, иккинчи типдаги маъноларни эса модус ёки модал маънога киритади. Конкрет шароитда вокеланган ҳар қандай жумла диктал маънодан (маълум пропозиция ифодалашдан) ташқари модусга ҳам эга бўлади. Модус таркибига кирувчи сўзловчининг «мени» ҳам контекст орқали юзага чиқади.

Шундай экан, ана шу сўзловчининг шахси (руҳияти, дунёқараши ва бошқа томонлари) ҳақида ахборот берувчи модуснинг қисми ҳам гап семантикаси билан боғлиқдир.

Айрим жумлалар борки, ундан англашилган объектив мазмун (диктал маъно) бутунисича фақат муайян нутқий вазият, контекст билан боғлиқ бўлади. Агар бу жумла шу контекстдан ёки нутқий вазиятдан узиб олинса, мазкур объектив мазмун мавҳумлашади. Масалан, *Ҳамма вақтини чоғ ўтказмоқда* жумласидан англашилган «*ҳаммининг хурсандлиги*» фақат конкрет нутқ вазияти, нутқий қуршов билан боғлиқдир. Чунки дунёдаги барча одамлар доимо вақтини чоғ ўтказиши мумкин эмас. Кимдир нимадандир ташвишланади, озор чекади, кимдир касалликдан азоб тортади ва ҳоказолар.

Кўринадики, конкрет жумлалардан англашилган бир қатор қўшимча маънолар нутқий вазият, контекст билан узвий боғлиқдир. Нутқий вазият, контекст билан узвий боғлиқ бўлган бу каби маънолар ва уларни ифодаловчи воситалар лингвистик прагматиканинг ўрганиш объекти саналади.

Шундай қилиб, гапдан англашилган мазмун билан субъект муносабати прагматикага дахлдордир. Нутқий акт, индикатив бўлмаган сўзлар, контекст, нутқий вазият, сўзловчи шахси каби тушунчалар лингвистик прагматиканинг марказий тушунчалари саналади.

Лингвистик прагматиканинг умумий масалалари

Коммуникация жараёнининг кенгайиши муносабати билан уни тадқиқ этиш жараёни ҳам мураккаблаша борди. Бошқа фан соҳаларида бўлгани каби тилшуносликда ҳам янги тармок, янги тадқиқот объектлари юзага кела бошлади. Олимлар жаҳон тилшунослигида кишилар ўртасидаги алоқа-аралашув жараёнини лингвистик хусусиятлар асосида икки гуруҳга ажратиб ўрганишни тавсия этадилар.

Товуш тили – эшитиш асосидаги мазмун ва шакл.

Имо-ишора – кўриш воситаси билан амалга ошириладиган тил.

Англаш тушунчаси билан боғлиқ ҳолда «ҳис қилиш» йўналиши ҳам лингвистика кўринишларидан бири ҳисобланади. «Форобий нарса-нинг объективлигини, унинг мавжудлиги бизнинг сезги аъзоларимизга таъсир этишини эътироф этади. Биз фақат ўзимизни қуршаб турган оламдаги нарсаларни сезги аъзоларимиз орқали билиб оламиз. Ушлаш, қўл тегизиш йўли билан олинган билимга қувваи ломиса, кўриш орқали олинган билимга эса қувваи нигоҳий атамаларини қўллайди. Шу билан биргаликда эшитиш сезгиси орқали, нутқ воситасида ҳам билимга эга бўлиши мумкинлигини таъкидлайди. Бундай билим қувваи нотика саналади¹.

Маълумки, алоқа-аралашув жараёни билиш, англаш, ифодалаш, сезиш, уқиш билан узвий алоқадор ифода формаларининг турли-туманлиги билан ажралиб туради. Ифода формаларининг қўллана бошланишининг ўзидаёқ муносабат тушунчаси намоён бўла бошлайди. Шунинг учун ҳам буларга хос семантик, синтактик ва айниқса, прагматик хусусиятларни маълум лингвистик мезонлар воситасида ажратиш бугунги тилшуносликнинг асосий масалаларидандир.

Алоқа-аралашув жараёнига хос мана шу уч ифода турининг нейтрал ва аффектив хусусиятлари лингвистик прагматиканинг тадқиқ доираси сифатида ажратилади.

Машҳур тилшунос Т.В.Колшанскийнинг таъкидлашича, сўзловчи субъект ҳис-туйғуларига хос хусусият белгилардан ажралган маълум бир ахборотни ифода этиши мумкин эмас. Нутқ мазмунига ҳамоҳанг ҳис-туйғу ва барча баҳолар конкрет тингловчига қаратилган бўлади. Ана шу тингловчи учун қаратилган субъект нутқига хос муносабат белгилари – нутқдаги барча бўёқлар яхлит тарзда прагматика деб номланади. Бу уларнинг прагматик тайинланиши деб қаралади.²

Прагматик ҳодисалар моҳиятини ўрганиш тилшуноздан мантикий ва фалсафий мушоҳадаларни ҳам талаб қилади. Шунинг учун ҳам лингвистик прагматика масалалари ҳодисани фақат лисоний таҳлил этибгина қолмасдан, балки унинг мантикий, фалсафий ва социал хусусиятларини ҳам ўрганади.

Шу маънода Л.А.Киселеванинг прагмалингвистиканинг долзарб масалалари хусусидаги қарашлари диққатга сазовордир. Жумладан, прагмалингвистика

а) нутқнинг юзага келиши билан боғлиқ сўз ва қурилмаларнинг қўлланишига оид прагматик хусусиятларнигина эмас, балки турли

¹ Нурмонов А., Махмудов Н. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Тошкент, 2000, 7-8-бет.

² Колшанский Т.В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. М., 1975. с.140.

сатҳдаги ёрдамчи сўз ва морфемалар, сўз бирикмаси, гапларга хос прагматик хусусиятлар;

б) тил ва нутқнинг прагматик функционал қонуниятлари;

в) нолингвистик вазиятнинг типик шакллари;

г) социал мақсад, вазифалар; д) нутқ субъекти, адресати, социал ва руҳий тип сифатида ва фақат мана шуларга асосланган ҳолда аниқ нолингвистик вазиятга мувофиқ равишда ифодада шахснинг суҳбатдошларга қаратган мақсад, вазифаларини ўрганади¹. Бу ишда олим «речевого воздействия» атамаси – нуткий «таъсир этиш» тушунчаси остида лингвистик прагматикани назарда тутлади.

Умуман, сўзловчи ва тингловчи орасидаги вербал ифодада маълум мақсад ҳамда вазифаларга асосланган ҳис-туйғуга таъсир этувчи (перлокутив) хусусий муносабат баёни бу ишнинг асосий мазмунини ташкил этади.

«Семантиканинг текшириш кўлами ғоят кенгайиб кетганлиги туфайли уни бир оз енгиллатишга, маънонинг контекст билан боғлиқ қисмидан халос қилишга тўғри келди²». Кейинги пайтларда амалга оширилган тадқиқотлар давомида шу нарса маълум бўлдики, баён қилинган ҳар бир ифода таркибидаги пропозицияда сўзловчи шахси билан узвий алоқадор мазмуний структуралар ҳам акс этаётганлиги, буларнинг асосий белги ва хусусиятлари, моҳиятига оид тафсилотлар фанда ҳамон очик қолаётганлиги лингвистик прагматикага бўлган эҳтиёжни кучайтирди. Прагматиканинг тадқиқот объекти мураккаб бўлиб, бу соҳа ўрганадиган муаммоларни умумлаштирилган ҳолда тасниф этиш ва ўрганиш тилшунослик фанининг бош масаласидир.

Лингвистик прагматиканинг умумназарий масалалари куйидагилардан иборат:

1. Жумланинг контекст билан алоқадор аспекти. Бунда жумла ичида дескриптив бўлмаган сўзлар иштирок этиши назарда тutilади. Бундай сўзларни тўғри қўллашда контекстуал вазият муҳим саналади. Жумла орқали ифодаланган пропозициянинг тўғри англаниши учун нутқ иштирокчиларининг барчаси контекстуал вазиятдан хабардор бўлишлари зарур. Шундагина нутқ субъекти томонидан баён қилинган жумла таркибидаги дескриптив бўлмаган сўзларнинг қандай нутқий актни юзага чиқариш учун хизмат қилаётганлиги маълум бўлади. Дейктик элементларни тасниф қилишда уларни бошқа тўлиқ маъно ифода этувчи сўзларга қиёс қилинади, сўнгра уларнинг контекстдаги

¹ Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. Л., 1978, с.99.

² Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1995, 10-бет.

бажарётган вазифаси таҳлил қилинади. Тўлиқ маъно ифода этувчи сўзлар жумладаги пропозициянинг асосини ташкил қилса, унда иштирок этган дейктик элементлар эса жумла пропозицияси ичида ҳаракат қилиб, нутқ субъектининг яширин мақсадлари ҳақида хабар бериш функциясини бажаради. «Дейктик ифодаларнинг характерли жиҳати шундаки, бу элементлар контекст таркибида аралаш кўрсатиш функциясини ҳам бажаради: *Хонадон мезбони сўради: У киши қани?* Бу жумла билан мезбонни эмас, балки у ўтирган жой ва дастурхондаги нарсаларни кўрсатди. Дейктик ифодадаги референт билан кўрсатилувчн объект ўзаро мос келмайди. Буни аралаш кўрсатиш деб юритилади».¹ Дейктик элементларнинг нутқдаги қўлланиши пропозиция таркибини кучайтириш, муаллифнинг ички мақсади билан боғлиқ бирор ахборотга ишора қилиш функциясини бажаришдан иборатдир. Дескриптив бўлмаган элементларнинг асосий хусусияти улар ифода этаётган ахборот асосий пропозициядан ташқари қўшимча ахборот кўринишининг мавжудлигига ишора қилишдир. *Сен, мен, ҳатто, фақат, сингари* каби сўзлар дейктик дескриптив бўлмаган сўзлар саналади. Мана шундай сўзлар иштирок этган контекстлар таҳлили билан лингвистик прагматика шуғулланади.

2. Кишилар ўртасидаги муносабатни ифода этувчи нутқий этикет кўринишлари, нутқнинг социал хосланиши лингвистик прагматиканинг ўрганиш соҳаси саналади. Нутқий аралашув жараёнидаги суҳбатнинг мақсад ва йўналишига кўра П.Грайс куйидаги тўрт принципни кўрсатиб ўтади: а) ахборотнинг тўлиқлиги; б) ахборотнинг сифати (тўғри сўзлаш); в) ахборот йўналишидан четга чиқмаслик; г) сўзлаш манераси (аниқ ва қисқа)². Бу йўналишга хос ишлар ўзбек тилшунослигида ҳам амалга оширилган. Жумладан, Ҳ.Абдурахмонов, Н.Маҳмудов³, Б.Ўринбоев, С.Мўминовларнинг нутқ маданияти ва коммуникатив хулқ йўналишидаги ишлари лингвистик прагматиканинг умуммасалаларидан ҳисобланади. Бундай тадқиқотларнинг юзага келиши лингвистик прагматика назариясининг тўлдирилишида муҳим ўрин тутди. Коммуникация жараёни учун ахборотнинг бундай белгилари бўлиши табиий, бироқ нутқий этикет кўринишларининг бундай ижтимоий ахлоқ меъёрлари лингвистик прагматиканинг на-

¹ Арутонова Н.Д., Падучева Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики. В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. М., 1985, с.19.

² Ўша асар, 27-бет.

³ Абдурахмонов Х., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. Тошкент, 1981; Ўринбоев Б., Солиев А. Иштирок маҳорати. Тошкент, 1984; Мўминов С. Ўзбек мулоқот қўлининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари. филол.фан.докт.дисс. автореферати. Тошкент, 2000.

зарий жиҳатларига алоқадор йўналишларни очиш учун хизмат қилмайди деган хулосага келмаслик зарур. Прагматика назарияси «Нима учун шундай?» тарзидаги саволларнинг асосланиши билан ўз моҳиятига эга бўлади. Жумладан, катталарнинг кичикларга нисбатан миннатдорчилик туйғусини «*Баракалла*» сўзи билан ифодалаши нутқий этикет кўринишларидан биридир ва у меъёрий ҳолат деб қаралади. Бироқ бунинг акси бўлган ҳолатларда лингвистик прагматика назариясига эҳтиёжнинг туғилиши кучайади, чунки бундай ҳолларда «Нима учун шундай?» тарзидаги савол кўп тилшуносларнинг диққатини жалб қилади. Кичикларнинг катталарга миннатдорлик туйғуси ёшлар нутқи учун характерли бўлган ижтимоий-перформатив формулалар ёрдамида ўз ифодасини топмаса, бундай ифодалар лингво-прагматика нуқтаи назаридан изоҳлашни талаб этади.

Маълумки, тил ва нутқ бирликларининг ҳар қандай кўриниши функционал қўлланишига кўра ўз ўрнига эга. Агар ана шу бирликлар, нутқ субъектининг ёшига кўра, қўлланиш ўрни ҳамда услубий четга чиқишига кўра ўзгарса, бу жараёнда, албатта, прагматик таҳлилга эҳтиёж ортади.

3. Ифоданинг субъектив модал аспектига алоқадор кириш, баҳо билдирувчи сўз ва воситаларни лингвистик прагматика ўрганadi. Матнда кириш ва баҳо билдирувчи сўзларнинг қўлланиши муаллифнинг объектив оламга ва ўзи ифода этаётган ахборотга муносабатини белгилашда муҳим ўрин тутади.

4. Инсоннинг ички субъектив руҳиятини ифода этувчи дискурс назарияси ҳам прагматиканинг ўрганиш объекти ҳисобланади.¹

5. Лингвистик прагматиканинг асосий муаммоларидан яна бири пресуппозициядир. Пресуппозицияни гапнинг мазмуний компоненти бўлган нутқий актлардан фарқлаш лозим. Масалан, «*Эшикни ёт*» жумласида «*эшикнинг очиклиги*» ҳақидаги семантик мазмун пресуппозициядир. «Нутқий коммуникациянинг тўғри ва реал амалга ошиши учун коммуникантлар нутқ моментига қадар муайян фактлар билан таниш бўлиши, умумий вазият билан боғлиқ муайян билим – хабардорликка эга бўлишлари лозим. Ана шу фактлар, билимлар тилшуносликда пресуппозиция номи билан умумлаштирилади»². Таъкидлаб ўтилган фактлар ва улар ҳақидаги билимлар тилшуносликда социал контекст тушунчасини англатиб, у ўз моҳияти билан нутқ вазиятини ифодалашига кўра лингвистик прагматиканинг асосий масалалари

¹ Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1995, 10-11-бет.

² Махмудов Н. Пресуппозиция ва гап. ЎТА. 1986, 6-сон, 29-бет.

доирасига киритилади. Умуман, пресуппозиция ҳодисаси прагматика муаммоси сифатида мантикий-фалсафий категория тушунчаси билан узвий боғланади.

Ўзбек тилининг назарий грамматикасида ҳам лингвистик прагматиканинг умумназарий масалалари алоҳида кайд этилади.

Лингвистик прагматиканинг хусусий масалалари

Лингвистик прагматиканинг хусусий масалалари айнан нутқ иштирокчилари ва нуткий вазият тушунчаси билан боғлиқдир. Бизга маълумки, сўзловчи ўз мақсадини ифода этувчи жумла қуриш учун оламда мавжуд бўлган нарса, предмет, ходисаларнинг номини билиши ҳамда маълум грамматик қонун-қоидалар билан таниш бўлишининг ўзи кифоя қилмайди. Сўзловчи булардан ташқари, нуткий вазият тушунчаси моҳиятини ҳам билиши керакки, бу, албатта, сўзловчи баён қилмоқчи бўлган коммуникатив ниятнинг тўғри ифодаланишида муҳим амалий қиммат касб этади. Сўзловчи нутқига хос коммуникатив ниятни аниқ ва тўғри ифодаланиши учун яна миллий урф-одатлар билан боғлиқ ижтимоий қонун-қоидаларни билиш ҳам талаб қилинади. Шу жиҳатлар тўлиқ қамраб олингандагина нутқ иштирокчиларининг ўзаро мулоқот жараёни тўғри амалга оширилади. Лингвистик прагматиканинг хусусий масалалари нутқ субъекти, нутқ объекти, нутқ вазияти билан боғлиқ равишда юзага келади.

I. Лингвистик прагматика нутқ субъекти билан боғлиқ тарзда қуйидаги хусусий масалаларни ўрганади.

1. Нутқ субъекти коммуникатив ниятининг ифодаланиш даражасига кўра ифоданинг ошқора ва яширин шакллари. Сўзловчи нутқига хос ифоданинг ошқора ёки яширин шакллари ўз навбатида коммуникатив стратегия учун йўл очади.

2. Коммуникатив ниятни ифодалаш стратегияси лингвистик прагматиканинг бош масаласи ҳисобланади. Сўзловчи бунда ўз ички мақсадини тингловчига баён қилиш учун у ёки бу ифода усулини танлайди. Танлаш жараёни бевосита тилшуносликнинг стилистика йўналиши объектидир. Лингвистик прагматика айнан мана шу нуктада услубшунослик билан ҳамкорлик қилади. Маълум ҳодисани турли жиҳатига кўра таҳлил қилади. Бу борада йирик тилшунос олим Ғ.Абдураҳмоновнинг услубшунослик хусусидаги қарашлари ҳам фикримизни тасдиқлайди. «Услуб – сўзловчининг, ёзувчининг ифодаланаётган

фикрга, хабарга, воқеа, ҳодисага, шахс ёки предметга шахсий ёки бошқа бир шахснинг муносабати, жумладан, ифодаланган қўшимча субъектив фикрдир. Шунинг учун ҳам услуб муаммолари ҳақида тил фанининг ҳамма соҳаларни бўйича маълумот берилгандан кейин алоҳида фан сифатида ёки грамматиканинг бир бўлими сифатида фикр юритилади. Шунинг учун машҳур филолог олимлар таърифлаганидек, «Услуб – филология фанининг тожи, тилшунослик ва адабиётшунослик фанларининг юқори босқичи» (А.В.Степанов), «... ҳар бир тараққий этган фаннинг қалби» (Р.А.Будагов), «Услуб бу – талант» (В.Г.Белинский), «Агарда бирор нарсани аниқ ифодалай олмас эканмиз, бунда тилимиздан эмас, балки укувсиз маҳоратимиздан гина қилишимиз керак»¹. Фикр ифодалашнинг бундай усул ва услуби сўзловчининг коммуникатив стратегиясини белгилайди. Фақат семантик ва грамматик илмларни билиш билангина эмас, балки ҳаётий қонун-қоидаларни билиш ва унга амал қилиш натижасида коммуникатив стратегия маҳоратига эга бўлиш мумкин. Сўзловчи нутқига хос бир ифода актида турлича мазмундаги коммуникатив ниятнинг ифодаланиши коммуникатив тактика тушунчасини намоён этади. Коммуникатив тактика, коммуникатив стратегия тушунчалари моҳияти таъсирида лингвистик прагматиканинг хусусий муаммоларидан яна бири-тагмаъно юзага келади.

3. Тагмаъно лингвистик прагматиканинг хусусий масалаларидан биридир. Тагмаъно тушунчасининг юзага келиши, умумий ва хусусий кўринишлари, унинг жаҳон тилшунослик тарихида ишланиш даражаси, шунингдек, тагмаънонинг пресуппозициядан фарқланиш хусусиятлари каби қатор масалалар лингвистик прагматиканинг долзарб муаммолари сирасига киради.

4. Сўзловчининг объектив оламни ҳис қилиш даражаси ва фикрнинг ифода плани. Объектив оламдаги воқеа, ҳодиса ва предмет ҳақидаги маълумотларни қабул қилиш ва уни қайта акс эттириш даражаси сўзловчининг олам ҳақидаги билимлари билан чамбарчас боғлиқдир. Сўзловчининг ўз фикрини аниқ, лўнда ва тўғри ифодалаши учун унинг олам ҳақидаги билимлари мукамал бўлиши лозим. Сўзловчининг нутқи унинг ўзлиги ҳақида тўлиқ маълумот беради. Лингвистик прагматика нутққа хос мана шу хусусиятларига кўра психолингвистика билан узвий боғланади. Шу нуқтаи назардан прагматик тўсик линг-

¹ Абдурахмонов Ф., Мамажонов С. Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент, 1995, 86-бет.

вистик прагматиканинг хусусий масалаларидан бири сифатида тадқиқот объекти бўлади.

II. Нутқ адресати билан боғлиқ равишда лингвистик прагматика куйидаги масалаларни ўрганеди.

Нутқ интерпретацияси. Бунга кўра контекст билан боғлиқ ходисалар, прагматик вазият ва пресуппозиция, шунингдек, сўзловчининг онгли равишда мулоқот қонун-қоидаларидан чекланиши каби масалаларни прагматика ўрганеди.

Перлокутив акт тушунчаси тингловчининг ҳис-туйғуларига таъсир этувчи коммуникатив акт сифатида прагматика масалалари қаторига киритилади.

III. Коммуникация иштирокчилари ўртасидаги ўзаро муносабат билан боғлиқ равишда куйидагилар ўрганилди:

Нутқий аралашув шакллари (хабар мазмунидаги диалог, дўстона суҳбат, мунозара ва бошқа мазмуний муносабатлар).

Нутқнинг ижтимоий-этикет шакллари (мурожаат шакллари, аралашув услуги).

Коммуникация иштирокчилари ўртасидаги муносабатни ифода этувчи нутқий акт кўринишлари (илтимос ёки буйруқнинг лингво-ижтимоий моҳияти).

IV. Аралашув вазияти билан боғлиқ равишда дейктик белгилар интерпретацияси¹ ўрганилади.

Ўзбек тилшунослигида лингвистик прагматика йўналишини ўрганишга тurtки бўлган қатор ишларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Маълумки, 80-йилларнинг охири ва 90-йилларнинг бошларида тилшунослик фанида матн лингвистикасига бағишланган жиддий тадқиқотлар юзага келди. Улардан айримларигина² лингвистик прагматиканинг марказий масалаларига оид бўлиб, булар прагматик пресуппозицияни ўрганиш учун имконият яратди. Бошқа тадқиқотларда эса асосан «жумла»,

¹ Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, с.390.

² Қўнғуров Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. Тошкент, 1980; Махмудов Н. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. Тошкент, 1984, 3-19-бетлар; Махмудов Н. Пресуппозиция ва гап. Ўзбек тили ва адабиёти. 1986, 6-сон, 28-32-бетлар; Нурмонов А. Қўмакчилик конструкциялар пресуппозицияси. Ўзбек тили ва адабиёти. 1986, 6-сон, 42-45-бетлар; Саидхонов М. Новербал воситалар ва уларнинг ўзбек тилида ифодаланиши. Филол.фан.ном.дисс.автореф. Тошкент, 1993; Рахимов У. Ўзбек тилида юкламалар пресуппозицияси. Филол.фан.ном.дисс.автореф. Самарқанд, 1994; Тоҳиров З. Ўзбек тилида прагматик семаларнинг ҳажм бўлиши ва уларда субъектив муносабатнинг юзага чиқиши. Филол.фан.ном.дисс.автореф. Тошкент, 1994.

«матн», «нутқ» муаммолари билан боғлиқ ҳодисалар устида иш олиб борилди¹. Контекст масалалари хусусидаги бундай тадқиқотларнинг юзага келиши лингвистик прагматикани ўрганишга йўл очди. Лингвистик прагматикага бўлган қизиқишнинг кучайиши, асосан, тилшуносликда мазмуний синтаксис муаммолари билан боғлиқ янги назарий адабиётларнинг нашр қилиниши натижасидир². Бундай ишларнинг амалга оширилиши семантик синтаксис масалаларини янада мураккаблаштиради ва прагматик тадқиқотлар учун йўл очади.

Умуман олганда, лингвистик прагматика тилшунослик фанининг янги тармоғи сифатида психолингвистика, социолингвистика, матн тилшунослиги, коммуникатив лингвистика, стилистика каби йўналиш муаммоларини умумлаштирувчи белгиларга эга эканлиги билан характерланади. Семантика ҳамда синтактика масалаларининг ўзи хусусидагина эмас, балки буларга лингвистик прагматика муаммоларини ҳам қўшиб талқин этиш соф маънодаги лингвистик тадқиқотни юзага келтиради.

¹ Ўринбоев Б., Қўнгулов Р., Лапасов Ж. Бадиий текстнинг лингвистик анализи. -Тошкент: Ўқитувчи, 1990; Мамажонов А. Текст лингвистикаси. Тошкент, 1989; Абдулаттоев М. Ўзбек тилида суперсинтактик бутунликлар. Филол.фан.ном. дисс.автореф. Тошкент, 1997.

² Нурмонов А. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент, 1992, 3-120-бетлар; Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент: "Ўқитувчи", 1995; Лутфуллаева Д. Тасдиқ гапларда инкор ва шаклий-мазмуний номувофиклик. Филол.фан.ном. дисс.автореф. Тошкент, 1997.

II БЎЛИМ

ЛИНГВИСТИК БЕЛГИНИНГ ТИЛ САТҲЛАРИАРО МУНОСАБАТИ

Фонопрагматик талқин лингвопрагматиканинг бошланғич мезони

Прагматика тушунчаси ғоят кенг бўлиб, у тил сатҳи нуктаи назаридан иерархик қисмларга ажралиши мумкин. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини муаммоларини тил сатҳлари кесимида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Рус тилшунослигида лингвистик прагматика йўналишига оид илк маълумотлар 1980 йилларнинг бошларига тўғри келади. Бироқ бунга қадар А.С.Ахманова, И.М.Магидоваларнинг «прагмалингвистика» атамаси хусусидаги мулоҳазалари билан чегараланган мақоласи нашр қилинган эди.

Уларнинг таъкидлашича, прагмалингвистика атамаси ифодалаган тушунча моҳиятини ойдинлаштириш учун инглиз тили фонетикасини ўқитиш билан алоқадор методик усул – талаффузни лингофон аппарати орқали ўргатилиши эътиборга олинishi лозим. Лингофондан фойдаланиш жараёнида инглиз тили фонетик бирликларининг оптимал вариантдаги талаффуз шакллари эшиттирилади. Ҳақиқатда инглиз тили нуткида бундай талаффуз варианты учрамайди. Талаффузнинг бундай оптимал варианты мутахассиснинг тил ўргатиш маҳорати билан боғлиқ ниятини юзага чиқариш учун қўлланган. Талаффузнинг бундай «прагматик» услуби маълум мақсадга қаратилганлиги билан ажралиб туради. Бу асосий услуб хабар функциясини ҳам, таъсир этиш функциясини ҳам бажармайди. Бу услуб интеллектуал ахборот бериш учун ҳам, тингловчига экспрессив-эмоционал таъсир этиш учун ҳам қўлланмайди. Унинг ягона мақсади инглиз тилини ўрганувчилар учун инглиз талаффуз намунасини бериш ҳамда уни максимал даражада «тушунтириш»га эришишдан иборатдир¹. Лингвопрагматика атамаси ифодалаган тушунча моҳиятининг тўғри англаниши учун баён қилинган нутқ субъектининг талаффуз меъёрлари хусусидаги концепция гўёки оддий талқиндек туюлади. Бироқ лингвистик прагматика

¹ Ахманова И.С., Магидова И.М. Прагматическая лингвистика, прагмалингвистика и лингвистическая прагматика. Вопросы языкознания. М., 1978, №3, с.45.

масалалари билан шуғулланаётган ҳар қандай тадқиқотчи О.С.Ахманова ва И.М.Магидоваларнинг лингвистик прагматика хусусидаги қарашлари примитив мулоҳазалардан иборат эмаслигини дарҳол тушунади.

Лингвистик прагматиканинг юқоридаги талқинига асосланилса, бу ўринда дастлаб талаффуз шакллариغا хос прагматик ҳодисанинг икки кўринишини ажратиб олиш мумкин бўлади.

Маълум тилга хос талаффузнинг ягона ва тўғри шакли.

Маълум тилга хос талаффузнинг ноанъанавий нотўғри шакли.

Бунда талаффуз шаклининг анормал варианты юзага келишини нутқ субъектининг артикуляцион имкониятлари (дудук ёки баъзи товушларни талаффуз қила олмаслик жиҳатлари) таъсирида ёки нутқ субъектининг миллий тил талаффуз шаклларида узоқдалиги (миллати ўзбек бўлса-да, бошқа регионда истиқомат қилиши ва бошқа ижтимоий тил муҳитида нутқининг шаклланганлиги) ёки бутунлай бошқа миллат вакили бўла туриб, ўзбек тилига хос талаффуз шакллари баён қилиши таъсири деб изоҳлаш мумкин.

Сўзловчининг талаффуз имкониятлари билан алоқадор прагматик ҳодисанинг учинчи белгиси талаффуз шаклларида нутқ субъекти ниятининг у ёки бу кутб йўналишида ифодаланиши масаласидир. Нутқ субъектининг талаффуз имкониятлари таъсирида лингвистик прагматиканинг асосий бошланғич муаммолари юзага чиқади. Кўринадики, нутқ товушлариغا хос талаффузнинг анъанавий – тўғри, ноанъанавий (нотўғри) шаклларида ўзи лингвистик прагматика учун дастлабки долзарб масала сифатида намоён бўлади. Демак, миллий ва диалектал талаффузнинг тўғри ва нотўғри шакллари лингвистик прагматика учун бошланғич масала деб қараш зарур. Прагматиканинг бундан кейинги муаммоси эса нутқий вазият ва контекстуал мазмун талаблари натижасида тўғри ва нотўғри талаффуз шакллари ёнига нутқ субъекти томонидан бошқарилувчи оҳанг (интонация) тушунчасининг келиб қўшилишидир. Нутқ субъекти назарда тутган ягона ниятнинг тўғри ва аниқ ифодаланиши учун меъёрий талаффуз шаклларига юқори ва қуйи оҳанг (интонация) кўринишлари ҳам қўшилади. «Ҳар қандай синтактик қурилма гап бўлиши учун маълум пропозицияни ифодалашдан ташқари, коммуникатив мақсадни ҳам ифода этиши керак... Жумлани ташкил қилган синтактик элементлар маълум синтактик вазифани бажариш билан бирга, сўзловчининг коммуникатив ниятини ифодалаб

коммуникатив вазифа бажариш учун ҳам хизмат қилади»¹. Коммуникатив ниятнинг тўғри баёни оҳанг кўринишларини юзага чиқарувчи урғу турлари билан узвий боғлиқ. Буни эса албатта, нутқнинг актуал бўлиниши бошқаради. «Актуал бўлиниш фақат шу контекст учун ёки шу вазият учун хос бўлган бўлинишдир. *Карим Москвага кетди* жумласининг уч хил бўлиниши шуни кўрсатадики, алоқа-аралашувнинг конкрет вазиятига қараб сўзловчи ўз олдига турли хил коммуникатив вазифани қўяди»². Муаллифларнинг тўғри таъкидлашича, актуаллашиш тушунчаси конкрет нутқий вазиятнинг талабига мослашиши ҳисобланади. Актуаллашиш жумлага вазият шарт-шароити талаби билан шу жумла орқали ифодаланадиган мазмуннинг коммуникатив ниятига мувофиқ келадиган шакл беради³. Нутқ вазияти билан боғлиқ равишда сўзловчининг коммуникатив нияти акс этган матн элементлари махсус оҳанг таъсирида актуаллашади. Матнда коммуникатив мақсаднинг ифодаланиш даражаси актуаллаштирувчи воситалар таъсири билан белгиланади. Айниқса, сўз тартиби, мантиқий ва эмфатик эмоционал урғу каби актуаллаштирувчи воситалар сўзловчи коммуникатив ниятига хос прагматик босқичнинг намоён бўлишида муҳим ўрин тутади.

Алоҳида талаффуз акти (акцентирование) ҳодисасини И.И.Сушинский коммуникатив-прагматик категория сифатида таҳлил қилиб жуда тўғри йўл танлайди. Чунки «акцентирование» атамаси ифодалаган тушунчанинг ўзида сўзловчининг нутқий жараёндаги фаолияти ҳамда унинг ифода таркибидаги бирор элементни алоҳида оҳанг билан талаффуз қилиши қўшимча яширин ахборотни ҳосил қилади ва унга тингловчи диққатини жалб қилиш ҳолати сезилиб туради. Демак, сўзловчи нутқий фаолиятида матн элементларидан қайсидир қисмининг прагматик талаффузи бу ҳодисанинг ҳам бевосита лингвистик прагматикага тааллуқли эканлигини кўрсатади. «Ифода таркибидаги бирор элементнинг алоҳида урғу билан талаффуз қилиниши фақат сўз, сўз бирикмаси учунгина эмас, балки гап, абзац, ҳатто яхлит матнлар учун ҳам хос»⁴. Нутқ субъектининг коммуникатив ниятига хос талаффуз акти бу махсус воситалар (фонетик, морфологик, синтактик, лексик ва график) ёрдамида ажратилувчи нутқнинг у ёки бу

¹ Нурмонов А., Маҳмудов Н. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент, 1992. 95-бет.

² Ўша асар, 95-бет.

³ Ўша асар, 105-бет.

⁴ Сушинский И.И. Коммуникативная-прагматическая категория акцентирования и ее роль в вербальной коммуникации. Вопросы языкознания. №6, М., 1987, с.111.

эле-ментидир. Сўзловчининг нутқ элементини бундай ажратишдан мақсади унга тингловчи диққатини жалб қилиш асосида таъсир этишнинг маълум коммуникатив шаклини намоён этишдир. Ифода семантик тузилишида ахборот кўринишларидан бирининг маълум мақсадга кўра кучайтирилган тарзда ёки махсус оҳанг билан талаффуз этилиши эмфатик усул деб номланади.

Лингвистик адабиётларда таъкидланишича, жумла таркибидаги бирор бўлакни мазмуний аҳамиятли бўлакка айлантириш учун мантикий ва эмфатик урғудан фойдаланилади. Агар бирорта бўлак мазмуний жиҳатдан ажратиб кўрсатилмоқчи бўлса, сўзловчи уни мантикий урғу билан ажратади. Бунда гап бўлаklarининг тартиби ўзгартирилмай, улардан бири мазмуний аҳамиятли бўлакка айлантирилади. Мантикий урғуни характерлайдиган биринчи омил – бу семантик ёки актуал омиллардир¹. Мантикий урғу одатдаги урғудан баланд ёки паст талаффузи билан фарқланади. Мантикий урғу ҳам, эмфатик урғу ҳам сўзловчининг коммуникатив ниятини юзага чиқариш учун хизмат қилади.

И.И.Сушинский тўғри таъкидлаганидек, «Эмфатик усул гап ургусидан фақат акустик жиҳатдан эмас, балки функционал ва позицион муносабатига кўра ҳам фарқ қилади»². Талаффуз акти ҳодисасининг лингвистик прагматикага алоқадорлиги унда функционал ва позицион белгиларнинг мавжудлиги туфайлидир. Булар сўзловчи ҳамда тингловчи ўртасидаги нутқий актларнинг ифодаланиши ва англанишида муҳим ўрин тутаети. Эмфатик урғу моҳиятан сўзловчининг маълум нутқий вазиятдаги ўз тингловчиси диққатини маълум ифодага жалб қилиш ниятида ифода элементларидан бирини узоқ ва юқори тон билан талаффуз қилишидан иборат. Мантикий урғу эса доимий тарзда синтактик бирликдаги янги ахборотни қамраб олиб, у доим рема ёки хабар фокусини ташкил этади. Эмфатик урғунинг мантикий урғудан асосий фарқи ҳам ана шундадир. Агар синтактик бирлик таркибида мантикий урғу ҳам, эмфатик урғу ҳам мавжуд бўлса, мантикий урғу доим ремани қамраб олиши билан характерланади. Эмфатик урғу унга нисбатан кучлироқ оҳанг асосида талаффуз қилиниши билан фарқланади. А.Нурмоновнинг таъкидлашича, мантикий урғу жумланинг мазмуний томонига оид бўлса, эмфатик урғу ҳиссий

¹ Нурмонов А., Махмудов Н. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент, 1992. 110-бет.

² Сушинский И.И. Коммуникативная-прагматическая категория акцентирования и ее роль в вербальной коммуникации. Вопросы языкознания. №6, М., 1987, с.112.

томонига оид бўлади.¹ Мантикий урғу жумла ёки матн таркибидаги қайсидир бўлак ёки ахборот кўринишини мазмуний аҳамиятли ахборотга айлантиради ва нутқ субъектининг коммуникатив мақсадини юзага чиқариш учун хизмат қилади. Эмфатик урғуда эса талаффузнинг ҳиссий томонга оидлиги назарий адабиётларда таъкидланганидек, фақат унли ёки ундош товушларни чўзиш орқалигина амалга оширилмайди. Эмфатик урғу ёрдамида сўзловчи унли ва ундошни чўзиб талаффуз қилишдан ташқари талаффуз актининг ўзида самимийлик ёки носамимийлик ҳиссларини ҳам ифода этади. Талаффуз оҳангига сўзловчининг мақсади ҳам қўшилади. Талаффуз актига сўзловчининг самимий ният асосидаги оҳангининг қўшилиши ахборотнинг ички тузилишини кенгайтиради ҳамда бу ахборотдаги тасдиқ актига тингловчи тасавурида ҳосил бўлган семантик билимлар асосидаги ишонч даражасининг қўшилиши фикр таъсирчанлигини кучайтириш учун хизмат қилади. Масалан:

– *Марғилонга шом вақтида кирган эдим, кўзлаган жойимни тополмай адашдим...*

– *Қани бўлмаса, журинг бизниқига меҳмон, – айтқучининг сўз оҳангидан ўртоқлик бўйи келиб Отабекнинг димоғига урилди...* (А.Қодирий). Бу матнда нутқ субъектига хос самимият эмфатик урғу сифатида коммуникатив ниятни юзага чиқариш учун хизмат қилади. Юқоридагилардан кўринадики, талаффуз акти жараёнида мантикий урғу мазмуний ва эмфатик урғу ҳиссий томонга оид бўлса-да, бироқ бу икки урғу вазифаси нуқтаи назаридан сўзловчининг талаффуз жараёнидаги коммуникатив ниятини юзага чиқариши билан лингвистик прагматика масалалари қаторидан ўрин олади. Урғулар актуаллаштирувчи восита сифатида матнда сўзловчи ниятини юзага чиқариш билан прагматик функция бажаради. Фонетик бирликларнинг матндаги прагматик вазифасига кўра лингвистик прагматиканинг фонопрагматик аспекти ажратиш зарур бўлади. Фонопрагматиканинг назарий масалалари хусусида сўз юритиш билан бирга, унинг соцофонетика, фоносе-мантика ҳамда фоностилистика каби соҳалар билан алоқадор умумий ва дифференциал жиҳатларини ҳам кўрсатиб ўтиш зарур. Бу соҳаларнинг барчаси нутқ субъектининг ички рухий ҳолати билан боғлиқ ҳолда лингвистик прагматика доирасига алоқадор бўлади.

Нуткий акт назариясининг умумий масалалари ичида унинг умумсемиологик таркиби муаммоси муҳим ўрин тутди. Нуткий акт

¹ Нурмонов А., Маҳмудов Н. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент, 1992. 112-бет.

тузилишига оид масалаларнинг тадқиқ этилиши бу йўналишнинг кўп қиррали эканлигидан далолат беради. Сўзловчи объектив оламдаги воқеликни кўради, маълум ҳис-туйғулар воситаси билан англайди, идрок қилади. Ана шу ҳолатларга ўзининг хатти-ҳаракатлари ҳамда талаффуз акти ва коммуникатив нияти билан муносабатини билдиради.

Маълумки, нутқ «сўзловчининг тил воситаларидан фойдаланиш жараёни ва шундай жараён натижасида юзага келадиган ҳодиса; нутқнинг коммуникация мақсади ва шароитига қараб лексик ва грамматик воситалардан мувофиқи сайлаб ишлатилиши билан характерланувчи тури: расмий нутқ, сўзлашув нутқи; синтактик ифоданинг тури; автор нутқи, ўзга нутқи»¹.

Кўринадики, нутқ тушунчаси сўзловчининг идрок қилиш ва ифодалаш фаолиятининг маҳсули сифатида қатор янги йўналишларнинг объекти бўлиши мумкин. Нутқ ҳодисаси сўзловчининг нутқий фаолияти билан узвий алоқадор бўлганлиги учун нутқ жараёнини содир этаётган шахс фаолиятини тўлиқ ифодалаш маъносига «нутқий акт» бирикмасидан фойдаланамиз ва бу атама тилшунослик фанининг алоҳида янги бир йўналишининг номи сифатида энциклопедик ва назарий адабиётларда қайд этилади. Нутқий акт назарияси тилшунослик фанининг алоҳида соҳаси сифатида ўрганилиши лозим. Демак, нутқ инсоннинг онгли ва мақсадли фаолияти, ҳаракати билан боғлиқ тадқиқот объекти сифатида ўрганилади.

Нутқий жараён мураккаб ҳодиса бўлиб, у сўзловчидан кўп нарсаларни талаб қилади. Аввало, сўзлаш актини тўғри воқе этиш учун сўзловчи идрок қилаётган воқелик ҳаракатларининг ўзаро мувозанатини сақлаш лозим. «Сўзлаш жараёнида қанча фикр бўлса, шунча ҳаракат содир этилади. Биз гапириш билан маълум ҳаракатларни содир этамиз. Ҳаракатларни содир этиш билан эса мазмунни гуруҳларга ажратамиз. Булар, албатта, яхлит ҳолда амалга оширилади. Нимадир айтиш билан ниманидир бажарамиз, бунга товушлар, сўз, қурилмалар, маълум мазмун ва референцияга эга бўлган баёний маънолар қиради»².

Ифоданинг мазмуний таркиби сўзловчининг «мен»и билан боғлиқ ҳолда семиологик тузилишига кўра тўрт даражага ажратилади: «сўзлаш акти (локуция), пропозиция, сўзловчи нияти (иллокуция) ва нутқий таъсир этиш (перлокуция)»³. Дж.Остинда эса нутқий актнинг бу мазмуний тузилиши фақат сўзлаш акти (локутив), сўзловчи нияти

¹ Ҳожиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. Тошкент, 1985. 61-бет.

² Дж.Остин. Слово как действие. НЗЛ. Вып. XVII. М., 1986, с.83.

³ Дорошенко А.В. Побудительные речевые акты в косвенных контекстах. В кн.: Логический анализ языка. М., 1989. с.77.

(иллокутив) ва нуткий таъсир этиш (перлокутив) актидан иборат деб кўрсатилади¹. Пропозиционал акт эса эътибордан четда қолади. Бизнингча, бунда фақат прагматик актлар назарда тутилади.

Сўзлаш (локутив) акти хусусида гапиришдан аввал, барча актлар учун умумий бўлган «локуция» атамаси ҳақида тўхталамиз. Локуция, локация атамалари прагматик назария моҳиятини ифода этади. Ю.С.Степановнинг таъкидлашича, локация «мен», «бу ерда», «ҳозир» каби учлик бирлигига амал қилади. Бунга кўра, нуткий коммуникация жараёни прагматик моҳияти билан сўзловчининг «мен»лиги ҳамда макон ва замон муносабатидан иборат бўлади. «Мен» нутқ субъекти сифатида аниқланиб, ифоданинг бир актида ўзини номлайди. Шундай қилиб, «мен» сўзи референт қўлланишида автореферент сўз ҳисобланади. «Бу ерда» ўзининг «мен»ини белгиловчи субъектнинг ўрни сифатида аниқланади. «Ҳозир» ўзининг «мен»ини белгиловчи нутқ объектининг сўзлаш вақти сифатида аниқланади. Мана шу уч асосий сўз белгилари ўзининг дастлабки вазифасида оддий кўрсаткич-ишора билан алмашинади... Локация белгилари индекс-белгилари деб номланиши мумкин². Кўринадики, локация прагматик тушунчалар қаторига киритилиб, нутқ субъектининг «мен»лиги ҳамда макон ва замондаги бирлигини ифода этади.

Сўзловчининг объектив оламда рўй бераётган воқеликни идрок қилиши ва уни вербал ҳамда новербал ифодалаш даражаси маълум маънода локуция тушунчасини ифода этади. Сўзловчи нутқига хос «менлик»нинг баён қилиш этапларини локуция қамраб олади. Бу ҳолат ўзига сўзловчининг талаффуз актидан то унинг атрофидаги адресат – тингловчи-нутқ иштирокчиларининг ҳис-туйғуларигача нуткий акт воситаси билан таъсир этиш актларини ҳам қамраб олади.

Сўзлаш (локутив) акти ўзининг қатор хусусиятлари билан бошқа актлардан ажралиб туради. Сўзлаш акти локутив актнинг намоён бўлишидир. Масалан:

– *Хатини ҳам ололдингизми? – деди ва сабрсизланиб Содиқнинг овзига тикилди. Содиқ юзига мағрур бир тус ва овозига музаффарият оҳанги бериб «хатини ҳам олдим» жавобини айтди.* (А.Қодирий, 142-бет).

Сўзлаш актларида баён қилинган ахборот назарда тутилмайди, балки сўзловчи нутқига хос талаффуз акти эътиборга олинади. Локутив акт сўзлаш коидасига алоқадор фаолият кўринишлари билан боғланади.

¹ Шу асар, 83-91-бетлар.

² Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. М., 1975, с.251.

Жумладан, сўзловчи бирор товуш, сўз ёки қурилмаларни талаффуз қилиш жараёнида уларга хос мувозанатни нутқ аппарати ёрдамида сақлашга ҳаракат қилади. Фонетик, лексик ва синтактик бирликларнинг сўзловчи томонидан меъёрий талаффуз жараёни локутив акт деб қаралади. Локутив актнинг моҳияти жумланинг маълум грамматик қоидалар ёрдамида талаффуз қилиниши билан ойдинлашади. Юқоридаги «хатини ҳам олдим» жумласи талаффузи локутив акт сифатида хатини, ҳам, олдим сўзларининг маълум маъно ва референцияга эга эканлигидадир. Сўзловчи матни талаффуз қилар экан, сўзлаш акти моҳиятига кўра, маълум ахборот-прагматик мазмунни тингловчига етказишни ўз олдига мақсад қилиб қўймайди. Нутқий актнинг локутив аспекти фақат товуш, сўз ва қурилмаларни маълум лексик ва грамматик қоидалар асосида тўғри талаффуз қилиш билан чегараланади. Шу нуқтаи назардан қараладиган бўлса, Дж.Остин локутив актни ички фарқланиш белгисига кўра уч гуруҳга ажратади: фонетик, фатик, ретик актлар. Сўзловчи учун маълум бўлган товушлар талаффузи фонетик акт ҳисобланади¹. Товушлар талаффузи, бир жиҳатдан, юзага кела-ётган сўз маъноларининг тўғри ифодаланиши ва англанишида муҳим ўрин тутади. Иккинчи жиҳатдан эса товушларнинг маълум акцент билан талаффуз қилиниши нутқда прагматик тўсик (шум) тушунчасини юзага келтиради. Бундай талаффуз услуби, кўпинча, нутқ субъектига хос баъзи маълумотларни ифода этади, бу эса пропозиционал мазмуннинг тўғри англаниши учун тўсик бўлади. Баъзи ҳолатларда ёзувчининг индивидуал услуби билан боғлиқ равишда ёки образнинг эмоционал ҳолатини кўрсатиш мақсадида товушлар талаффузи меъёрий ҳолатдан чиқарилади. Бундай усул образнинг руҳий ҳолатини аниқ тасвирлаш мақсадида қўлланади. Масалан:

Отабек мастларча кулди:

– Ммменга зарурати бўлмаса, кккимга зарурати бор?!

– Нима бўлганда ҳам мен бу ишингиздан рози эмасман! – деди Ҳасанали... (А.Қодирӣ).

«Фатик акт эса товуш бирикмалари ва сўзларни маълум грамматик қоидалар ёрдамида талаффуз этишдир».

Фатик акт турида маълум сўз ёки бирикмалар талаффуз қилинар экан, унда сўзловчи назарда тутган фикрнинг тўғри ифодаланиши ва англаниши учун зарурий грамматик қоидалардан фойдаланилади. Прозаик нутқда эга – иккинчи даражали бўлак – кесим шаклидаги жумлалар тартиби фатик акт учун асос қилиб олинади. Масалан:

¹ Дж.Остин. Слово как действие. НЗЛ. Вып. XVII. с.84.

«Қизинг ҳар ерда бўлса ҳам сов бўлсин».

Шеърӣй нутқ талаффузининг инверсия ҳодисасига асосланиши фатик акт учун меъерӣй ҳолат саналади.

«Инверсия – бу компонентларнинг одатдаги ўрнини алмаштириш деганидир. Бундай ўзгаришлардан мақсад асосий фикрни биринчи ўринга чиқариб уқтиришдир»¹.

Сўйлаб берай Зайнаб ва Омон.

Севгисидан бир янги дoston. (Ҳ.Олимжон).

Фатик актда сўзловчи нутқига хос грамматик қоидаларнинг намоён бўлиши ички маъно имкониятлари учун йўл очади. Нутқий актнинг айнан мана шу қисмидан сўзловчи нутқига хос фикрлаш даражаси сезила бошлайди. Фикрнинг юзага келиши билан ҳаракат ҳам содир этилади.

Дж.Остиннинг таъкидлашича, «У: *«Мен эртага ўша ерда бўламан»*, – деди» жумласи фатик акт саналади.

Ретик актда эса сўзловчи сўзлардан фойдаланиш жараёнида уларни маълум мазмун ва референция билан таъминлайди. Нутқий акт талаффузининг бошланишида сўзловчи муносабатининг англаниши ретик акт тушунчасини билдиради. Ретик актнинг бошланиши билан прагматиканинг чегараси намоён бўла бошлайди. Шу нуктаи назардан караладиган бўлса, сўзловчи ва тингловчи орасидаги вербал ҳамда новербал муносабатнинг объектив оламдаги ҳақиқийлик ёки ҳақиқий эмаслик даражаларининг мазмуний ифодасида прагматика моҳияти англанади. Ретик акт кишилар ўртасидаги алоқа-аралашув жараёнидаги билиш, ифодалаш ва англашнинг аниқ (объектив) ҳамда хусусий манфаатдорлик даражаси билан белгиланади. Ўзбекларда *«Бола тўғри гапирди»* иборасининг мавжудлиги ҳам бир-бир ярим яшар боланинг прагматик имкониятлари чегараланганлигининг белгисидир.

«У эртага ўша ерда бўлишини айтди» жумласи ретик акт ҳисобланади.

«У: «Кет» – деди» фатик акт, чунки бу жумла талаффузида маълум грамматик қоидалардан тўғри фойдаланилган, қўлланган тиниш белгилари ҳам фатик акт талаффузида грамматик қоидаларга қатъий амал қилинганини кўрсатиб турибди. «У мени кетишим учун бақирди»² жумласи эса ретик акт саналади, чунки бу жумлани талаффуз қилиш жараёнида сўзловчи уни аниқ мазмун ва референция билан таъминлаган. Бу прагматик фактор билан боғлиқ равишда

¹ Мамажонов А., Маҳмудов У. Услубий воситалар. Фаргона 1996, 38-бет.

² Дж.Остин. Слово как действие. НЗЛ. Вып. XVII. М., 1986. с.84.

сухбатдошларнинг билим захираларини ифодаловчи референция кўринишининг фарқланишидир.

Кўринадики, фатик акт учун сўзловчи томонидан маълум сўз ва ибораларнинг грамматик қоидалар ёрдамида талаффуз этилиши асос деб қаралса, ана шу грамматик қоидалар асосида талаффуз қилинган ифодани маълум мазмун ва референция билан таъминлаш ва тингловчи томонидан унинг тўғри англаниши ретик акт деб ҳисобланади. Бу мураккаб жараённинг дастлабки қисми ифода ёки талаффуз акти деб номланади. Ифода акти орқали сўзловчи маълум товушларни нутқ аъзолари ёрдамида талаффуз қилиб, ана шу талаффуз жараёнида сўз ва гапларни ҳосил қилиш учун маълум грамматик қоидалардан фойдаланади. Нутқ иштирокчилари сўз ва гапни аниқ референциал маъноси билан қўллаганликлари натижасида ифода таркибида пропозиционал акт учун замин ҳозирланади.

Нутқда товуш ҳамда оҳангларнинг маълум яширин (иллокутив) мақсад билан қўлланиши натижасида муаллиф муносабатининг ифодаланиши фонопрагматик таҳлил объекти ҳисобланади. Лексема семасида прагматик семанинг ҳосил бўлишида фонетик жараёнлар (товуш ўзгариши, товуш орттирилиши, товуш тушиши, товуш иккиланиши ҳодисалари) алоҳида аҳамиятга эга. Лингвистик бирликлар таркибидаги товушларнинг ўзгариши натижасида ҳосил бўлувчи маъноларни фонопрагматика тадқиқ этади.

1. Товуш ўзгариши билан. Бунга кўра сўзда товуш ўзгариши билан лексема семасида прагматик маъно юзга чиқади. Масалан: «*Айланай, ўжими қижимдан!*» (сўзлашувдан). Бунда «*ўзим*», «*қижим*» сўзларидаги товуш ўзгариши билан эркалаш, суйиш маънолари юзга чиқади. Бу мисолда яширин мақсадли (иллокутив) вазифа асосидаги муносабатнинг ифодаланиши фонопрагматикага, нутқдаги талаффуз меъёри асосида социал мавқени тушуниб олиш социофонетикага, талаффуздаги тенгланиш ёрдамида «тил топишиш» каби маънолар, яъни имитация усули билан маълум бир образли маъно ифодалаш фоносемантикага тааллуқли бўлади. Нутқ муаллифининг нутқ объектига нисбатан ёш нуқтаи назаридан катта эканлиги бир томондан, лисоний бирликларнинг мантиқли таҳлили асосида аниқланса, иккинчи томондан, талаффуздаги оҳанг ёрдамида укиб олинади, бевосита мана шу жиҳатлар социофонетикага алоқадордир. «Социофонетика нутқ фаолиятига ижтимоий омилларнинг таъсирини, ҳар хил ижтимоий гуруҳларнинг талаффузини ўрганувчи усуллари билан ижтимоий лингвистиканинг бир тармоғи ҳисобланади. Тилшуносликнинг кўпгина йўналиш ва тармоқлари орасидаги алоқадор нутқ фаолиятининг психо

– физиологик ва акустик хусусиятлари, жамиятнинг ижтимоий табақалари орасидаги талаффуз меъёрлари, кишининг ҳар хил руҳий ҳиссиётларини уйғотиш, нутқ ва мусиканинг боғланиши каби масалаларни ўз ичига олади»¹. Масалан, «*Мен ўричча билмайман*» (Саид Аҳмад). Мана шу ўринда персонаж нутқидаги «ўрисча» сўзининг «ўричча» тарзида талаффуз этилиши билан (айнан талаффуз асосида) унинг «содда», «қишлоқ қизи» эканлиги каби маънолар англаб олинади.

2. Товуш туширилиши билан. Нутқда товуш туширилиши ҳодисаси салбий ва ижобий хусусий муносабатни ифода этади, бу ҳолатлар нутқий вазият билан алоқадор бўлиб, нутқ субъектига хос прагматик маъно компонентларини ифода этади. Масалан, «*Қаернинг ҳандалаги амак? – деди у олифтагарчилик қилиб*». (С.Аҳмад). Бу нутқда «амаки» сўзидаги «и» товушининг атайлаб туширилиши (баъзи диалектларда бундай товуш туширилиши табиий ҳисобланади, бироқ адабий тил нутқини назаридан қаралганда, бу ҳолатлар ҳам муаллиф муносабатини ифодалашда катта аҳамият касб этади) билан «менсимаслик», «ўзини катта олиш» каби прагматик маънолар юзага чиқади.

3. Товуш алмашиниши билан. Товуш алмашиниш ҳодисаси асосида маъно ҳосил бўлиб, бу нутқ муаллифининг адресатга нисбатан салбий ёки ижобий муносабати билан боғлиқ бўлади. Масалан, «*Келиннинг исми Олимбой акага Ханка эмас, Ханги бўлиб эшитилди, шекилли, бир сакраб тушди*». (С.Аҳмад). Бу ўринда товуш ўзгартирилиши билан прагматик сема – «бефаросат», «бақироқ» маънолари ҳосил бўлган.

Фонопрагматик йўналишда сўзловчи ўзи ният қилган фикрни матн орқали ифодалар экан, унда матн структурасидаги сўзларнинг баъзи товушларини маълум ички мақсад асосида алмаштиради. Сўз таркибидаги товушлардан бирини бошқасига алмаштириш жараёнининг қайсидир мақсад учун хизмат қилишини фонопрагматик аспект тадқиқ этади.

– *Зойиржон ака дейман, бу дўптию каллапўшниям зўридан топибдилар-ку!*

– *Астазфирулло денг! – деди Зойирбой жаҳл билан.*

– *Каллапўшни...*

– *Гуллапўшни денг-э!*

Баширжон ва тўпланганлар завқ билан кулишди. Чунки Зойирбой

¹ Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент, 1992. 17-бет.

тугма кал бўлганлиги учун ҳам «кал» ўзаги билан бошланувчи барча сўзларни «гул» қўшиб айтар эди. (Н.Аминов. «Ёлгончи фаришталар».)

4. Товуш орттирилиши билан. Нутқда товуш орттирилиши билан прагматик семанинг юзага келиши фоностилистик сатҳ билан боғлиқ бўлади. «... алоҳида тил босқичи бўлган лингвостилистика ўзининг аниқ бирликларига эга бўлмай, тил бирликларига у ёки бу экспрессив маъно бериш билан чегараланади... Одатда, тилдаги бирор стилистик хусусият лексик ёки грамматик жиҳатдан тўла намоён бўлмаса, уни фонетик жиҳатдан шакллантириш натижасида тўлдирилади».¹

Товуш орттирилиши фоностилистик томондан нутқий оҳангдошликни ҳосил қилса, прагматик жиҳатдан эса муносабат ифодаловчи маъноларни юзага чиқаради.

5. Товушни иккилантириш билан. Товушни иккилантириш билан нутқда «таъкид», «пичинг» каби прагматик маънолар юзага чиқади. Масалан, *Неъмат ўрнидан туриб кетди.*

– *Бас қилинг, ўртоқ Хўжжасайин, гап тамом.*

– *Хўп, кечирасиз ўртоқ Баббаев, – дедим. (С.Аҳмад).*

Прагматика ва унинг фонопрагматик йўналишини ўрганиш ўзбек тилшунослигида муҳим аҳамият касб этади. «Сўз тартиби, урғу, тиниш белгилари, феълнинг замон шакллари, ошкора ҳаракат (перфоматив) ифодаси формулалари коммуникатив ният (иллокутив)нинг кўрсаткич (индикатор)лари саналади. Коммуникатив ният кўрсаткичларининг коррект қўлланиши учун мувофиқ шароитнинг ўзаро фарқи қуйидагича:

1. Нормал шароитда мақсадли сўзлаш ва англашни амалга ошириш.

2. Пропозиционал мазмун шартлари.

3. Шартнинг киритилиши.

4. Коммуникатив ният актининг мувофиқлик табиати»².

Матннинг пропозиционал мазмуни ва коммуникатив ният актининг ифодаланишида фонетик бирликларнинг ҳам ўзига хос ўрни мавжуд. Бундан ташқари, феълнинг замон шакллари ҳам нутқ субъектининг ошкора ва яширин коммуникатив ниятини юзага чиқарувчи морфологик (индикатор) кўрсаткичлар сифатида намоён бўлади. Сўзловчи коммуникатив ниятини ифода этадиган бундай шахс-сон, замон ва келишиқ қўшимчалари синтактик характердаги аффикс-лар бўлгани ва уларнинг матнда прагматик функция бажариши нуқ-таи

¹ Абдуазизов А. Ўша асар. 16-бет.

² Забавников Б.Н. К проблеме структурирования речевого акта (речевого действия). Вопросы языкознания. М., 1984, №6, С.120.

назарига кўра синтактик кўрсаткичлар сифатида баҳоланади.

Кўринадик, ҳар қандай прагматик функция бажарувчи бирликлар ўзининг аниқ сатҳига хос тушунчалар билан баён қилинади. Шу маънода фонетик сатҳга оид бирликларнинг нутқдаги прагматик функцияси фонопрагматик аспект доирасида таҳлил қилинади.

Лексопрагматика хусусида

Маълумки, лексеманинг ташқи шаклий жиҳати унинг моҳияти учун аҳамиятсиз бўлиб, систем тилшунослик лексемаларнинг ички мазмуний томонига асосий эътиборни қаратади ва хусусийликларнинг умумлашмаси сифатида шакл ва мазмун алоқадорлигини таҳлил қилади. Бу фикр назарий адабиётларда ҳам алоҳида таъкидланади. Жумладан, «ташқи нутқнинг аниқ моддий шакли нутқ вазияти билан, сўзловчининг мақсад ва имкониятлари билан белгиланади... Систем-тилшунослик номемаларга кўп аҳамият бермайди. Номеманинг аниқ шакли нутқ шароити билан белгиланади ва у лексеманинг моҳиятига таъсир этмайди. Лексеманинг моҳияти унинг ички томони – семема орқали ва шунга кўра лексеманинг бошқа тил бирликлари билан муносабатга, алоқага киришуви орқали белгиланади»¹. Тилшуносликнинг алоҳида бўлими сифатида шаклланаётган психолингвистика, коммуникатив тилшунослик, ижтимоий тилшунослик лингвогеография ва услубшунослик соҳаларини умумлаштирувчи лингвистик прагматика йўналиши, асосан, лексеманинг ички мазмуний томонига эътибор бериб, унинг нутқдаги прагмафункционал белгиларини тадқиқ этади. Шу жиҳати билан прагматика систем-тилшунослик йўналиши билан узвий боғланади. Лексеманинг ички мазмуний таркиби лингвистик прагматика учун моддий база ҳисобланади. «Тил лексемаларининг илмий тадқиқотидаги асосий таянч нуқта бўлиб, лексемаларнинг ички томони семема ҳисоблангани»² учун лингвистик прагматика ҳам асосан лексема семемалари юзасидан иш кўради. Бу йўналишдаги лингвистик прагматиканинг лексема семемаси билан боғланиши ва ана шу асосда иш кўриши хусусидаги тадқиқотлар ҳам мавжуд бўлиб, уларда илгари сурилган ғоялар фикримизни

¹ Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. Тошкент: Ўқитувчи. 1995, 55-бет.

² Ўша асар, 55-бет.

тасдиқлайди.¹

Тилшунос олим Ҳ.Неъматов ва Р.Расуловлар семема таркибий қисмларини аташ, ифода ҳамда вазифа семаларига ажратадилар. Бу семалар ичида ифода семаси аини прагматика учун тадқиқот объекти бўлади. Уларнинг таъкидлашича, аташ семалари объектив оламдаги нарса, буюм, белги-хусусият, миқдор кабиларни номлайди ҳамда киши хотирасидаги тушунчалар билан семалар алоқасини белгилайди. Сўз контекстда ўзининг функционал қўлланиш ўрнини ўзгартириши билан аташ семаси ўрнида сўзловчининг конкрет муносабатини баён қилувчи ифода маъноси биринчи даражали мавқени эгаллайди, натижада прагматик таҳлилга эҳтиёж сезилади. Бу одам ташкилотнинг чинори. Бу мисолда аташ семасини баён этувчи «*дарахт*» семаси ўрнида «*мустаҳкамлик*» маъноси билан намоён бўлувчи ифода семаси биринчи даражали мавқега эга бўлади. Олимлар бундай семаларни йўлдош-аташ семалари деб номлайдилар. Булар коннотатив маъно бўлганлиги учун ифода семалари таркибига киритиш, бизнингча, тўғрироқ бўлади. Чунки «ифода» сўзининг луғавий маъносида ҳар қандай социал контекст мазмунини англаш мумкин. Бу ҳақда муаллифларнинг ўзлари ҳам тўғри таъкидлайдилар: «чинор лексемасида эса ифода семалари семема таркибига кирмайди. Аммо нутқ вазиётида бу сўз ифода семаларига эга бўлиши мумкин»². Ифода семалари ҳам лексема парадигмасидан аниқланувчи семалар қаторига киритилиб, булар прагматиканинг фундаментал асоси ҳисобланади. Бу ифода семасига хос услубий бўёқ муносабат маънолари билан прагматик майдонда умумлашади.

Лексемалар семемасининг тузилишига кўра турли даражадаги маъно нозикликларига эга. Улар нутқдаги прагмасемантик вазифасига кўра уч гуруҳга ажратилади: бетараф (нейтрал), услубий бўёқдор ва нутқ вазиёти билан алоқадор ишора вазифасини бажарувчи шаклан лексема, мазмунан эса ичи бўш сўзлар, яъни мазмуни кишилар хотирасидаги тушунчалар билан боғланмайдиган сўзлар(бу, шу, у, ўша, ҳамма)дир.

¹ Азнаурова Э.С. Прагматика художественного слова. Ташкент, Фан, 1988; Урисбоева Г. Производные слова в синтаксической и прагматической функции в современном русском языке. Автореф.дисс.канд.фил.наук, Ташкент, 1998; Тохиров З. Ўзбек тилида прагматик семаларнинг ҳосил бўлиши ва уларда субъектив муносабатларнинг юзага чиқиши. Филол.фан.номз.дисс.автореф. Тошкент, 1994.

² Ўша асар, 61-бет.

Лингвистик прагматиканинг лексикология соҳаси билан муносабати унинг куйидаги масалаларида аниқ кўринади.

1. Лексема семемасининг таркибий қисмларида нейтрал, услубий бўёқдорлик ва уларнинг нутқдаги қўлланиш вазифасига кўра ҳис-ҳаяжон белгилари (лексема семемасига хос ҳис-ҳаяжон семантикаси)нинг мавжуд ёки мавжуд эмаслиги билан лингвистик прагматиканинг заҳираси саналади. Буларнинг барчаси нутқдаги функционал қўлланишда сўзловчининг муносабатини ифодалаш вазифасига кўра эмоционал ва нейтрал прагматик майдонга умумлашади.

2. Озиқ-овқатни истеъмол қилиш даражасига кўра лексема семемасида миллий ўзига хосликнинг прагматик фарқланиши. Ўзбеклар учун *«Кўй гўштини ким севмайди!»* руслар учун *«Чўчқа гўштини ким севмайди»*, японлар учун *«Илон гўштини ким севмайди!»* тарзи мазмунидаги қараш миллий ўзига хосликни ифода этганидек, айни шу лексема семемасига хос йўлдош-аташ семаси билан прагматик вазифа бажарувчи кўзичок, поросёнок, илонча *wata shi no hebicha* – илонча, *watashi no hebi* – менинг илончам сўзлари ҳам тилга хос миллий ўзликни ифода этади.

Ўзбеклар учун суйиш-эркалаш маъноси: кўзичоғим. Руслар учун суйиш-эркалаш маъноси: чўчқачам (поросёнок). Японлар учун суйиш-эркалаш маъноси: илончам.

Бу сўзларни анормал қўллаш билан уч миллат учун умумлашган «суйиш-эркалаш» маъноси «ҳақорат» маъноси билан алмашади: ўзбеклар учун *чўчқачам* ёки *илончам*, руслар учун *кўзичоғим (баран)* ёки *илончам*, японлар учун *кўзичоғим* ёки *чўчқачам* (японлар холестилин моддасини кўпайтирувчи озиқ-овқат турларини кишилар саломатлигига зарар деб қарашгани учун уни инкор этадилар). Ўзбекларда эса исломий нуқтаи назарга кўра чўчқа гўшти ҳаром деб ҳисобланади ҳамда эркакларга хос ҳамиятни йўқотади деган қарашнинг мавжудлиги уни истеъмол қилишни инкор этади. Русларда қўйнинг ҳар томонга додираб юриши семантик асос қилиб олинганлиги, ўзбекона *«қўйдек ювош йигит»* иборасининг рус тилига сўзма-сўз таржимаси ўзбекларга хос миллий мазмуний тузилишни йўққа чиқариб, уни анормал ҳолатга келтиради. *«Спокойно, как баран»* каби.

3. Лексема семемасининг прагматика йўналиши билан боғланишининг учинчи жиҳати лексема семемасининг кишилар хотирасидаги тушунчалар билан боғланиш даражасининг мавжуд ёки мавжуд эмаслиги. Бунга кўра «семеманинг онгимиздаги тушунчалар билан

богланиши фақат мустақил лексемалардагина юз беради. Ундов, таклидий сўзларда, ёрдамчи лексемаларда, олмошларда эса бундай богланишни кўрмаслигимиз»¹ уларнинг прагматика билан алоқасини кўрсатиб, прагматик тадқиқ ва талқин этишни талаб қилади. Лексемаларга хос мазкур белгилар тилшуносликнинг лексикология сатҳи ва прагматиканинг ўзаро муносабатини ифода этади.

Олмош ва атоқли отларнинг прагмасемантик табиати

Маълумки, тилшуносликка оид назарий адабиётларда олмош сўз тури хусусида бошқа сўз туркумларига нисбатан ноанъанавий лисоний қарашлар мавжуд. Бундай қарашлар, албатта, олмош туркумига хос сўзларнинг лингвистик табиатига боғлиқ ҳолда шаклланди. Ичи бўш сўзлар – маъно қобиғи бўш сўзларга олмошлар ва атоқли отлар киритилади. Олмош ва атоқли отлар прагматик функцияга эга бўлиб, матн ичида маълум нутқ вазияти билан алоқадор маъно оттенкалари билан тўлдирилади. Айнан нутқ вазияти билан боғлиқ маъно оттенкалари матнда прагматик функция бажариш учун хизмат қилади. Табиий равишда савол туғилади. Биринчидан, нима учун олмош ва атоқли отлар «ичи бўш» сўзлар деб қаралади? Иккинчидан, прагматиканинг муаммоси сифатида уларнинг қандай белгилари ёки хусусиятлари асос қилиб олинади? Бу саволларга жавоб топиш учун олмош ва атоқли отларга хос мавжуд назарий қарашларни ёдга олишимиз табиийдир. Фақат шундагина буларни прагматик таҳлил қилиш мумкин. Жумладан, «Олмош предмет ёки белгини конкрет кўрсатиб бермайди. Олмошларнинг қайси сўз туркуми ўрнида қўл-ланиши грамматик боғланган нутқ жараёнида конкретлашади»². «Олмошнинг маъноси ноаниқроқ, умумийроқ бўлади. Олмошлар предмет, унинг белгиси ва миқдорини аниқламай, фақат уларни кўрсатиш, уларнинг мавжудлигини билдириш учун хизмат қилади. Олмошнинг қайси сўз туркуми ўрнида келганлиги кўпинча контекstdан, олдинги гаплардан аниқланади. Олмошларнинг кўплари алоҳида олинганда жуда умумий, абстракт характерга эга бўлади»³. Олмош туркумига хос бундай талқин «Ўзбек тили грамматикаси»да ҳам учрайди. Бу назарий қўлланмада таъкидланишича, олмошлар маъно жиҳатидан

¹ Нейматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. Тошкент: Ўқитувчи. 1995, 57-бет.

² Ҳозирги замон ўзбек тили. Фахри Камол таҳрири остида. Тошкент, 1957, 385-бет.

³ Турсунов У. ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1965, 46-бет.

бошқа мустақил сўзлардан маълум даражада фарқ қилади. Улар предмет, белги ва миқдор маъноларини тўғридан-тўғри ифода-ламайди, балки бошқа предметнинг белги ва миқдор тушунчалари билан боғланиб, у ёки бу муносабатга киришган ҳолда ифодалайди. Олмошнинг конкрет маъноси контекст, ситуация – нутқ жараёнида иштирок этувчиларнинг муносабатига қараб конкретлашади¹. Бу талқинлардан шуни аниқ сезиш мумкинки, олмош бошқа сўз туркуми каби ўзининг конкрет маъносига эга эмас. Фақат нутқий вазият ва контекст куршовида олмош туркумига хос сўзларнинг маъноси кон-кретлашади. Демак, олмошлар ўзининг лексик-семантик ҳамда грамматик белгиларидан ташқари яна бошқа қатор хусусиятларга эгаки, бу уни тилдаги янги бир йўналиш асосида тадқиқ этиш имкониятини яратади.

Олмош туркумига хос сўзларнинг энг характерли томони шундаки, гарчи унинг маъно ифодалаш қобиғи пуч бўлса-да, бироқ бу туркумдаги сўзлар мустақил сўз сифатида бошқа мустақил сўзлар қаторига қўйилган барча талабларга жавоб беради ва мустақил сўз табиатига мос тушади. Сўзларни туркумларга ажратиш тамойилларига кўра, олмошлар мустақил ҳолда саволга жавоб бўлади, ўзи алоҳида гап бўлаги вазифасини бажаради ҳамда мустақил равишда лексик маъно ифода этади. Мана шу шаблон талаблар олмошларнинг ҳам мустақил сўзлар қаторида тўғри тасниф қилинганлигини кўрсатади. Бироқ олмош туркумига хос сўзларнинг семантик таҳлили уларнинг нутқ вазияти билан узвий алоқадор эканлигини кўрсатади. Демак, прагмалингвистика нутқ вазияти билан боғланган сўзларни янги тадқиқ этиш йўналишини белгилаш ва уларнинг тилдаги лингвистик ўрнини кўрсатишни шу куннинг долзарб вазифаси қилиб қўяди.

Сўзларни туркумларга ажратишнинг тил системаси билан боғлиқ янги талқини фақат контекст, нутқ вазияти таъсирида маъноси ойдинланувчи сўзларнинг прагматик хусусиятлари тўғрисида фикр юритиш имконини беради. Нутқ вазияти ва контекст билан боғлиқ бўлган сўзларнинг янги талқин ва таснифида «Нарса ва ҳодисаларни номлаш нуктаи назаридан исмлар икки даражага бўлинади. 1. Бирламчи номлар (наrsa отлари, белги отлари, миқдор отлари) ва феъллар. 2. Иккиламчи номлар. Иккиламчи номларга атоқли отлар (антропоним, топоним, гидроним, ороним ва ҳ.к.) ва олмошлар киради. Бу икки туркум борлиқдаги наrsa ва ҳодисаларни бевосита номламайди. Олдин номланган нарсаларни бир-биридан ажратади ёки уларга ишора қилади. Бу жиҳатдан атоқли от ва олмошлар аташ

¹ Ўзбек тили грамматикаси. I қисм. Тошкент, 1975, 332-бет.

маъносига эга бўлмаган «ичи бўш» сўзлар сифатида ўзаро умумийликни ҳосил қилади. Лекин атоқли отлар фақат нарса отларини бир-биридан ажратиш учун қўлланилса, олмошлар барча сўз шакллари ўрнида алмашилиб келиб, уларга ишора қилиш ҳамда оғзаки ва ёзма матн таркибидаги матн қисмларини боғлаш вазифасини бажаради»¹. Шунинг учун ҳам баъзи лингвистик адабиётларда олмошнинг юқоридаги бошқа сўз туркумларидан фарқланувчи кирралари алоҳида таъкидлангани ҳолда, бу белгилар лингвистик планда таҳлил қилинади. Жумладан, «олмошлар предмет, белги ёки миқдорнинг аниқ номини билдирмай, улар ўрнида қўлланади. Олмошларнинг аниқ маъноси матн вазияти – нутқ жараёнида иштирок этувчиларнинг муносабатига қараб конкретлашади. Демак, матнсиз олмошларнинг маъноси – нимани кўрсатиши номаълум бўлиб қолади»². Маълумки, тилшунослик фанининг услубшунослик йўналиши сўзловчининг индивидуал услуби билан боғлиқ ҳолда лингвистик прагматикага яқин туради, ҳатто айрим ҳолларда бир нутқ предмети хусусидаги ахборот услубшунослик учун ҳам, прагматика учун ҳам бирдай тадқиқот объекти сифатида таҳлил қилиниши мумкин. Олмош туркумига оид сўзларнинг услубий белгилари хусусида тўхталишнинг ўзи бу сўзларнинг лингвопрагматик таҳлили учун янги бир йўл очади. Олмошларнинг мавҳум маъно ифодаланиши ва конкрет маъносининг нутқ вазияти, контекстдагина намоён бўлиши уларнинг лингвистик прагматика йўналиши билан боғлиқлигининг бошланғич белгиларидан бири сифатида қаралади. Аммо муаммонинг бевосита прагматика масалалари қаторига киритилиши шу йўналиш масалалари билан шуғулланган ҳар қандай тадқиқотчида шубҳа туғдиради. Қатор матнларни таҳлил қилиш натижасида олмошнинг конкрет маъноси фақат нейтрал ифода имконияти билан чегараланганлигининг гувоҳи бўламиз. Ваҳоланки, прагматика масалалари нейтрал муносабат билан бирга кўпроқ ошқора ва яширин, ижобий ва салбий, кўпол ва мулоим (социал муносабат), баланд ва паст (прагматиканинг фоносемантик аспекти) муносабат шакллари ифода этади. Шу маънода қараладиган бўлса, олмошларга хос лингвистик таҳлил фақат социолингвистик этикет шакллари сифатида соф маънодаги прагматик муаммолар қаторидан ўрин эгаллаши мутлақо тўғри бўлади.

Агар лингвистик прагматика масалаларининг асосий қисмини ҳис-туйғу семантикаси ташкил қилади деган қараш мутлақ тўғри бўлса

¹ Нурмонов А., Саримсоқов Б. Тил системасида сўзнинг ўрни ва сўзларни туркумларга ажратиш муаммолари. Ўзбек тили ва адабиёти журнали. 1999 йил 5-сон, 22-бет.

² Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси. Тошкент, 1992.

(бундай қараш асосан Колшанскийга тааллуқли), олмош туркумидаги сўзларнинг субъект ҳис-туйғусини акс эттириш даражаси, баъзи бир сўзларни ҳисобга олмаганда, йўқ ҳисоб. Шу маънода қараладиган бўлса, олмошларнинг лингвистик прагматикага, умуман, даҳли йўқдек туюлади. Бирок бу туркумдаги сўзларнинг матндаги функционал ҳаракатланиш даражаси ёки уларнинг ифода қилиш вазифасининг мавжудлиги бу туркумдаги сўзларни прагматик тадқиқ этиш имкони-яти борлигини кўрсатади. Олмошларни тадқиқ этишда масаланинг энг муҳим жиҳати шундан иборат бўлиши керакки, ўзбек тилига хос лингвистик адабиётлардаги мавжуд назарий қарашлардан фарқли равишда олмошга хос прагматик хусусиятлар намоён бўлиши шарт.

Олмош туркумидаги сўзларнинг мавҳум, ноаниқ маъно ифодаланиши куйидаги мисолларни қиёслаш асосида кўриш мумкин:

1. Предметнинг номини билдирувчи сўз:

нон, уй, дафтар.

2. Предметнинг белгисини билдирувчи сўз:

яхши, ширин, катта.

3. Предметнинг миқдорини билдирувчи сўз:

бир, тўрт, учовлон.

4. Ҳаракатнинг белгисини билдирувчи сўз:

тез, кўп, оз, яна

5. Олмош сўз туркумига оид сўзлар:

Биз, у, шу, нима?, ҳамма, ўз.

Кўринадики, фақат олмошгина нутқ вазиятини, нутқ кўринишини талаб қилади. Олмошда уларнинг маъноси фақат контекст билан, ижтимоий муҳит ва нутқ вазияти билан ойдинлашуви кўзга яққол ташланади. «Семеманинг тушунчалар билан боғлиқлиги фақат мустақил лексемалардагина юз беради. Ундов, таклидий сўзларда, ёрдамчи лексемаларда, олмошларда эса бундай боғланишни кўрмаймиз»¹.

Олмошлар шунинг учун ҳам соф маънода лингвистик прагматиканинг бош масаласи сифатида талқин ва тадқиқ этилиши зарур. Ч.С.Пирс термини билан айтиладиган бўлса, лингвистик прагматиканинг классик масалаларидан бири индексал ифодаланиш ёки дейксис тушунчасидир. Ч.Морриснинг тушунтириши бўйича эса дейксис муаммоси прагматика таркибига кириб, дейктик элементлар мазмуни сўзнинг қўлланиш вазиятига боғлиқ бўлади². Шунинг учун ҳам олмош туркумига хос сўзлар индексал белгилар сифатида дейктик элемент-

¹ Нейматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси. Тошкент, 1995, 52-бет.

² Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. М., 1985, с.15.

лар ҳисобланади ва уларга хос денотатни контекстсиз аниқлаб бўлмайди. Фақат нутқий вазиятни тўлиқ қамраб олган нутқий акт кўринишларигина дейктик элементлар денотатини очиш учун хизмат қилади. Ўзбек тилшунослигида ҳам индексал белги вазифасини бажарувчи сўзлар «ҳавола бўлак» атамаси билан юритилади. Н.Маҳмудов таъкидлашича, «дейксис белгиларнинг моҳияти шундан иборатки, улар мазмунни – воқеа, белги, нарсаларни бевосита ифодаламайди, балки уларга ишора, ҳавола қилади, шунга кўра уларни мазмунан кучсиз, бўш сўзлар сифатида қараш мумкин. Олмош ва нисбий сўзлар»¹, атоқли отлар дейксис белгилар бўлиб, контекстда улар ҳавола бўлак сифатида вазифа бажаради. Олим қайд қилганидек, ҳавола бўлак ўз табиатида кўра, ҳар қандай контекстда синтактик ўрни шаклан тўлиқ бўлса ҳам, мазмунан нотўлиқ бўлади. Олмошлар ана шундай сўзлар сифатида прагматик қимматга эга бўлади. Масалан:

Бу одам нега очик ярадай ел ўтса ҳам жижизиллаётимди? Наҳот бу одамни фақат Усмонжон масаласи, фақат нафсоният шу кўйга солган бўлса! (А.Қаҳҳор).

Юқоридаги контекстда бу олмоши синтактик жиҳатдан шаклан тўлиқ бўлса-да, бироқ мазмунан бўш сўз – ҳавола бўлак сифатида аввалги контекстга ишора қилиш вазифасини бажаради.

Олмошларга хос энг қизиқ ҳолат шундаки, уларни индексал белги – ҳавола бўлак сифатида йўл кўрсатувчи сўзлар деб ҳам аташ мумкин. Чунки бу сўзлар контекст жипслигини таъминловчи сўзлар саналади. Олмошларда муносабатнинг контекстдаги ифодаланиш даражаси – майл, модус тушунчаси ва коммуникатив ниятнинг семантик белгиларга хос ўта нейтрал хусусиятларга эга эканлиги билан ажралиб туради. Бу жиҳатдан қараладиган бўлса, олмошларнинг лингвистик прагматикага, умуман, дахли йўқдек туюлади. Бироқ ҳавола бўлакларнинг матндаги нутқий вазиятнинг мукамаллигини сақлаш вазифаси ҳар қандай майл, модаллик ва коммуникатив ниятнинг ошқора ва яширин ифодаланишининг бош лингвистик омили саналади. Шу маънода олмош ва атоқли отларни прагматиканинг муҳим муаммолари сифатида талқин ва тадқиқ этиш жуда ўринли.

Олмошлар ҳавола бўлак сифатида матнда бажараётган вазифасига кўра куйидаги таснифий белгилардан иборат бўлади.

1. Матн қисмлари ўртасидаги ўзаро синтагматик муносабатни таъминлайди. Бунда матн элементлари ўртасидаги когерентликни юзага

¹ Маҳмудов Н. Эргаш гапларнинг табиати ва таснифи масаласи. Ўзбек тили ва адабиёти журнали. 1991 й., 3-сон, 18-бет.

чиқариш учун хизмат қилади.

2. Матннинг аввалги қисмига ишора қилиш вазифасини бажаради. Бунда у контекстуал яхлитликни таъминлайди ва дейктик ифодалар турига киритилади.

3. Олмошларнинг конкрет маъноси нутқ вазиятида аниқ бўлади.

4. Олмошлар матнда шаклий семантика йўналишини юзага келтиради. Шаклий семантика тушунчаси матндаги сўзнинг мазмунан нотўлиқ бўлса ҳам, шакли жиҳатдан барча грамматик талабларга жавоб беришини кўрсатади. *Сиз шуни билиб қўйингки, душманлар ҳеч қачон юртимизга бостириб қиролмайди.* (Газетадан).

Олмошларнинг биринчи даражали функцияси сўзловчи, тингловчи ва кузатувчи шахс маъноларини ифодалаш билан характерланади. Ҳар қандай нутқда нутқ субъекти, нутқ адресати ҳамда нутқ предмети хусусидаги ички семантик оттенка кўрсаткичлари сезилиб туради. Булардан эса шахс маънолари англашилади. «Хабар қилинаётган фактнинг пропозиция субъекти сифатида сўзловчининг барча хусусий ифода имкониятида субъектга хос парентетик қўшилишлар (масалан: кириш конструкциялар), шунингдек, экспрессив ва модал баҳо кўринишларини хусусийликнинг ягона коммуникатив прагматик категорияси доирасига киритиш мумкин»¹. Бундан англашиладики, хусусийликнинг ифодаланиш усули асосан икки кўринишдан иборат бўлиб, унинг биринчиси ошқора (эксплицит) ва иккинчиси яширин (имплицит) деб номланади, буларнинг ҳар иккисида ҳам шахс маъноси намоён бўлиб, булар яширин кўрсаткич сифатида сўзловчи, тингловчи тушунчалари билан ифодаланса, шахс тушунчасининг ошқора кўрсаткичлари олмош туркумидаги сўзларнинг нутқдаги қўлланиши билан белгиланади.

В.В.Химикнинг таъкидлашича, ошқора хусусийлик тушунчаси алоҳида ифода ёки яхлит матнларда шахс манбасининг тикланиши билан намоён бўлиб, хабар баён қилувчи нутқ субъекти саналади. Демак, хусусийлик тушунчаси бу кенг маънода сўзловчининг турли йўналишдаги тасаввурларидир.²

Кишилик олмошларига хос прагматик белгилар

Кишилик олмошлари «мен», «сен», «у», «биз», «сиз», «улар» шахс маъносини ифода этувчи махсус сўзлардир. Бу сўзлар матн таркибидан

¹ Химик В.В. Категория субъективности и её выражение в русском языке. Ленинград, 1990, с.3.

² Химик В.В. Ўша асар. 3-бет.

ажратиб олинганда конкрет маъно ифода этмайди. Шунинг учун ҳам бундай сўзлар контекстда берилади:

Эргашов – мажлис раиси лабини бурди ва бош чайқаб:

Мен ҳеч қандай мақола ёзган эмасман, сизга ҳеч нарса деганим йўқ, – деди. (А.Қаҳҳор «Мунофиқ»).

Кишилиқ олмошлари сўзловчи – нутқ субъекти, тингловчи ҳамда учинчи шахс маъносини ифода этувчи махсус сўзлардир. Булар олмошларга хос семантик маъно деб юритилган. Олмошга хос прагматик маъно «мен» ёки «биз» шаклининг субъектни ифодалашдан ташқари кўшимча «манманлик» маъносида қўлланиши билан характерланади. Жумладан:

– Мен ўқитган жувонларнинг ҳаммаси ҳам кам бўлгани йўқ! – деди Хуринисо керилиб. – Тоғжixonни кечки мактабда ўқитганман! (А.Қаҳҳор).

– Мен колхозни опичлаб катта қилганман! Колхознинг дарди қаерда, қитиғи қаерда эканини мен биламан! Академиядан келадиган мўйсафид олимлар ҳам аввал менга учрайди, мен билан суҳбатлашиб, ундан кейин хўжалиқни кўради. Колхоз тўғрисида китоб ёзганман. (А.Қаҳҳор).

Бу матнларда «манманлик» маъноси «мен» кишилиқ олмоши воситасида баён қилинган.

Айрим ўринларда «мен» ўрнида «биз» кишилиқ олмоши қўлланиб, камтарликни ифодаласа, баъзи ҳолларда бу маъно киноя, кесатиқ билан алмашади ҳамда баён қилинган маънонинг таъсир этиш даражасини кучайтиради:

– Бутун бир рўзгорни кутарган туяга битта элак оғирлик қилган экан. Бизнинг жиянимиз тўғрисидаги арзимайдиган масалани пардозлаб кеча мажлисга солганингиз менга унча ботмай турибди. Ўн бир яшар қиз болани эгов қилиб, бизнинг обрўйимизни эговламасангиз ҳам бўлар эди. Бу тўғрида мактаб директори, ўқитувчилар гапирса, ўзимга олмас эдим, нега десангиз маҳмаданалиқ касби. (А.Қаҳҳор).

Маълумки, назарий адабиётларда таъкидланишича, соф кишилиқ олмошлари фақат шахсни кўрсатади, улар сўзловчи ва тингловчинини ифодаловчи олмошлардир¹. Бу, албатта, тўғри фикр. Соф кишилиқ олмоши шахс маъносини ифодалашдан ташқари, ўша шахс билан боғлиқ ҳодиса ва предметларни ҳам ифода эта олади:

Қаландаровнинг жағи қимирлаб, томирлари бўртди, кулоқларигача қизариб кетди. У энгашиб этигининг кўнжисини

¹ Ўзбек тили грамматикаси. I қисм. 1975, 336-бет.

тортар экан:

– Бизнинг устимиздан арз қилмаган одам қолмабди-да... жиноятимиз кўп, майли пешонамиздан кўрдик! – деди.

Бу матнда «биз» олмоши «мен» кишилик олмоши ўрнида қўлланиб, сўзловчи назарда тутган маънони кучайтириш учун хизмат қиляпти. «Мен» ўрнида «биз» олмошининг қўлланиши, биринчидан, сўзловчи шахснинг ўзини муҳофаза қилиш мақсадида «мен ва колхоз» тушунчасини ифодалаш бўлса, иккинчидан, атрофдагиларга нисбатан «катталик» маъноси ифодаланади. Бу «мен бошлиқ бўлишимга қарамасдан, устимдан арз қилишибди-да» маъносида. «Сен», «сиз» олмошлари коммуникатив вазият билан боғлиқ равишда нутқ субъекти ҳамда тингловчи орасидаги яқинлик, хурмат маъносини ифода этади:

Эртадан кейин... биринчи масала қилиб сизнинг ҳисобингизни кўйсак яхши бўлар эди.

– Майли, – деди Қаландаров мамнун бўлиб, – Сен, сизлар шунча иш қилганда, мен беш-ўн минут жавраб берсам нима қипти! (А.Қаҳҳор).

Кўрсатиш олмошлари ўз номи билан шахс, предмет ёки белгини кўрсатади ҳамда матн қисмларини боғлаш учун хизмат қилади. Бундан ташқари, кўрсатиш олмошлари нутқ вазияти таъсирида сўзловчининг тингловчига муносабатини ифода этади:

Одамларнинг гап-сўзи, муомаласидан Саида бу ерга бир неча марта келганини, булар орасига киришиб кетганини пайқаб Қаландаровнинг гаши келди. У косани бўшатиб, яна ярим чўмич сўради: иккинчи косани ҳам мақтаб-мақтаб ичар экан, Саидани бу одамларга бегона тоифадан қилиб кўрсатмоқчи бўлди:

– Ошдан ичмадингиз-а... Буларнинг овқати овзингизга ёқмади... ёқмайди! (А.Қаҳҳор).

Шу олмоши нутқ субъектининг тингловчига бўлган қатъий салбий муносабати асосидаги камситиш маъносини ифода этади.

– Тўври, лекин деҳқоннинг меҳнати бошқача... деҳқон йил – ўн икки ой, қишин-ёзин меҳнат қилади! – деди Қаландаров Саидани буткул нодонга чиқарган бир оҳангда.

– Қайси фабрика, қайси завод ёки шахта қиш ёки ёзда тўхтаб қолади, – деди Саида.

Қаландаровнинг даъвосига қарши бундай жавоб ҳеч кимнинг эсига келмаган бўлса керак, ҳамма кулиб юборди ва Саиданинг гапини маъқуллади.

Қаландаров ичида ўзини сўқди: «Шу маҳмадана билан сўз уриштириб нима обрў топар эдим, нима кераги бор эди?» деди...

(А.Қаҳҳор).

Ўзлик олмоши ўз сўзи билан ифодаланиб, бу сўзнинг маъноси ҳам нутқ вазиятида ойдинлашади. Ўз сўзига -лар қўшимчасини қўшиб қўллаш билан матнда пичинг, кесатик маънолари баён қилинади.

Қаландаровнинг рўй-рост аччиги келиб, чакка томирлари бўртди.

– *Ўзлари биладилар, – деди истеҳзо билан, ҳар кимда ҳам битта-иккита мажлисга етқулик гуноҳ топилади. Аввал сизни секретарликка сайлайлик, ундан кейин нима қилсангиз қилаверасиз!* (А.Қаҳҳор).

«Ҳамма» олмоши одатда жамлик маъносини ифода этиб, «бу олмошнинг ўзагида кўплик маъноси ётганлиги учун эгалиқнинг бирлик формаларини олганда ҳам кўпликни ифодалайди: *Эртага ҳамманг бир тангадан пул олиб келасанлар.* (Ойбек)»¹. Ҳамма олмоши ўз семантик тузилишида жамлик маъноси билан бирга маълум миқдорда «сизлаш» оттенкасига ҳам эгадир. Бу оттенка сўз таркибида жамлик-кўплик маъноси бўлгани ҳолда унинг бирлик II шахс шаклида қўлланиши семантик зидликни юзага чиқаради, натижада сўзнинг ғайриодатий ва индивидуал услубий қўлланиши юзага келиб, сўзловчининг тингловчига муносабати баён қилинади:

«...Туравой бува ҳалол, ҳақиқатгўй, айни пайтда чўрткесар, муомаласи терс киши эди. Болалик хотирамда энг мустаҳкам сақланиб қолган хислати шуки, у камдан-кам одамни сизлар эди.

Бошқалардан эшитишимча, бригадирлик вақтида у колхозчилар ишлаётган жойга бориб, «ҳорманглар», десам сизлаганга ўтади деб хавфсираб: «Ҳорма ҳамманг!» дер экан. (С.Мўмин. «Маънавий кадриятлар: Муомала сирлари». Т., 1994, 38-бет).

Умуман, олмошлар предмет, белги, миқдор билдирувчи номларни қайта номлаш учун хизмат қилади ва буларнинг маъноси нутқ вазияти, контекст таркибида ойдинлашади. Иккинчи жиҳати олмошлар нутқ вазияти билан боғлиқ ҳолда нутқий этикет шаклларида бири сифатида сўзловчининг тингловчи ҳамда нутқ иштирокчиларига муносабатини ифода этади.

Атоқли отлар ҳам ўзида лексик маъно ифодалаш ва ишора қилиш функциясини бажариш нуктаи назаридан олмошлардек номинатив қимматга эга. «...Атоқли отлар логик жиҳатдан *бу, шу, у, ўша* каби кўрсатиш олмошларига жуда яқин туради. Чунки атоқли отлар ҳам, бундай кўрсатиш олмошлари ҳам семантик жиҳатдан «тўқ» эмас, яъни уларнинг ҳар иккаласи ҳам муайян объектни бевосита ифодаламайди,

¹ Ўзбек тили грамматикаси. I қисм. Тошкент, 1975, 354-бет.

балки айна объектларга ишора қилади, уларни кўрсатади¹. Атоқли отлар объектив оламдаги нарса ва ҳодисаларни бевосита номламайди. Жумладан, ҳар қандай атоқли отлар бирини-иккинчисидан фарклаш маъносида иккиламчи номланиш ҳисобланади. Объектив нуктаи назардан қараладиган бўлса, одам, киши, инсон каби номлар жонли зот учун умумий бирламчи номланиш ҳисобланади. «Иккиламчи номларга атоқли отлар киради... Бу жиҳатдан атоқли отлар... аташ маъносига эга бўлмаган «ичи бўш» сўзлар сифатида ўзаро умумийликни ҳосил қилади, атоқли отлар фақат нарса отларини бир-биридан ажратиш учун қўлланади»². Атоқли отларнинг конкрет маъноси ҳам контекстда намоён бўлади. Жумладан, маълум матн таркибидаги ахборотнинг тўғри бўлиши ва тўғри англаниши учун атоқли от ҳисобланган ном – одам ҳақидаги реал маълумот сўзловчига ҳам, тингловчига ҳам маълум бўлиши лозим. Сафар исмили шахс ҳақидаги барча маълумот нутқ иштирокчиларига нутқ моментига қадар маълум бўлиши шарт.

... Жиловхонага тўртинчи киши кириб келди. Буниси жиккак, қирқ билан эллийнинг ораси, елкаси туртиб чиққан Сафар бўзчи исмлик эди. Имомга салом бериб, сўфининг ёнига ўлтурди ва сўзга бир оз қулоқ солгоч, тушунар-тушунмас баҳсга аралашиб қолди. (А.Қодирий).

Хуллас, олмош ва атоқли отлар нарса ва ҳодисаларни бевосита номламайди, уларга ишора қилади. Уларнинг маъноси, биринчидан, нутқ вазияти билан боғлиқ равишда конкретлашади. Иккинчидан, маънонинг конкрет ифодаланиши учун сўзловчи ва нутқ иштирокчилари аниқ прагматик билимларга эга бўлиши шарт.

Морфопрагматика ва прагмасинтактик талқин

Прагматика тушунчаси ғоят кенг бўлиб, у тил сатҳлари нуктаи назаридан иерархик қисмларга ҳам ажратилиши мумкин. Модус назарияси билан узвий боғланган «субъектив баҳо сўзловчининг объектив борликка ва ўз нутқига ижобий ёки салбий муносабатининг ифодаланишидир. Бу махсус текшириш объекти»³. Сўзловчининг мавжудликдаги воқеликка муносабатини ифода этувчи морфологик воситалар морфопрагматик йўналишни ташкил этади. Чунки морфо-прагматика сўзловчининг ички нияти билан алоқадор мақсадни тадқиқ

¹ Махмудов Н. Пресуппозиция ва гап. Ўзбек тили ва адабиёти, 1986 йил, 6-сон, 30-бет.

² Нурмонов А., Саримсоқов Б. Тил системасида сўзнинг ўрни ва сўзларни туркумларга ажратиш муаммолари. Ўзбек тили ва адабиёти журнали. 1999 йил 5-сон, 22-бет.

³ Қўнғуров Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. Тошкент: Фан, 1990. 42-бет.

етишга қаратилган тилшуносликнинг янги йўналишларидан биридир. Масалан, *йигитча, ўрнингиздан туринг-чи?* жумласида ўткир кесатик маъносининг мавжудлиги сўзловчи шахс ниятини юзага чиқариш учун хизмат қилади. Шу маънода бундай мазмуний шаклдаги ҳодисалар морфопрагматик аспектда таҳлил қилинади.

Назарий адабиётларда таъкидланишича, прагматизация дескриптив бўлмаган сўз маънолари базасида ривожланган бўлса, Э.Сепир мақолаларида бу жараённинг манбаси бошқа томондан очилади. Сифатларнинг қиёсий даражаланишига оид реляцион маъно – прагматизациянинг асоси деб қаралади¹. Кўринадики, морфологик сатҳга оид лингвистик воситаларнинг сўзловчи муносабати билан боғланишининг ўзидек морфопрагматикага йўл очади. «Лексемаларнинг ҳаммасида ҳам тушунчалар билан боғланиш мавжуд бўлмайди. Булар шаклан лексема, мазмунан эса қўшимчадир»². Бунинг далили сифатида «синтактик боғловчилар луғавий маънога эга бўлмаган ёрдамчилар»³ эканлиги хусусидаги фикр ҳам тасдиқлангани ҳолда муаллиф унга қарши қарашни ҳам баён этадики, бу албатта тўғридир. Жумладан, «икки ёки ундан ортик ёрдамчи сўзлар ёнма-ён (плеонастик) қўлланганда, улардан бири одатда, боғловчи характеридагиси, нутқий-прагматик қиймат касб этади, натижада сўзнинг боғловчи категориясига хос грамматик вазифавий хусусиятлари инкор этилади»⁴.

Нутқ субъекти аниқ бўлгани ҳолда сўзловчи ўз ички мақсадини нутқда баён қилиш учун аниқ нисбат ўрнида мажхул нисбат шаклидан фойдаланади. Бундай усул индивидуал ўзига хосликни ифода этишда муҳим ўрин тутаяди. *Биров олиб кетса, қайтиб кела бер деб қўйилмаган экан-да! Нега йиғланади? Йиғланмасин!* (А.Қаҳҳор). Мисол мазмунидан кўринадики, сўзловчи аниқ нисбат қўшимчасини қўллаш билан «*йиғламанг*» дейиши мумкин эди, лекин бунда сўзловчининг ижтимоий таъсир этиш даражаси нутқда ўз ифодасини топмай қолади, шунинг учун ҳам аниқ нисбат ўрнида сўзловчи мажхул нисбат шаклидан фойдаланади.

Прагмасинтактик талқин ҳам синтактик элементларнинг сўзловчининг ўзи ифода этаётган фикрига муносабати билан белгиланади. Жумладан, хабар мазмунида қўшимча ахборот кўринишлари аниқлик, гумон, яширин каби прагматик мазмуннинг синтактик

¹ Човое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI, М., 1985, с.10.

² Нейматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. 1995 йил, 55-бет.

³ Турсунбоев Т. Ўзбек тили ёрдамчи сўзлар конверсияси. Филол.фан. номз. дисс. автореф. Тошкент, 1996, 17-бет.

⁴ Шу асар. 17-бет.

воситалар ёрдамида ифодаланиши прагмасинтактик талкин деб юритилади. Масалан, *Мактабга кетди* билан *мактаб томон кетди* жумласининг мазмуни кескин фаркланади. Ёки *Уй қурувчилар томонидан қурилди*. *Уйни қурувчилар қурди*. *Қурувчилар уй қурди*. *Отам ўқигин деган*. *Отам ўқигин деяпти*. *Отам ўқитмоқчи*. Юкоридаги жумлаларнинг мазмуний тузилиши прагматик таҳлил талаб этади. Ақтуал бўлиниш ҳам бевосита лингвистик прагматика йўналиши билан боғланади.

Морфопрагматика ва прагмасинтактик¹ талкин алоҳида тадқиқот объекти бўлгани учун уни морфостилистика ҳамда синтактик стилистикадан ажратиш ўзбек тилшунослигининг шу кундаги долзарб муаммоларидан биридир.

Лингвистик прагматиканинг семантика ва стилистика билан муносабати

Шу кунга қадар ўзбек тилшунослигида қўлга киритилган барча ютуқлар анъанавий тилшунослик давридаги тадқиқий тажрибаларнинг маҳсули ҳисобланади. Илмий адабиётларда, тилга семиотик нуқтаи назардан ёндашиш, белгини фақат шакл сифатида таҳлил қилиш асосида яна анъанавий тилшунослик ғояларини ўрганиш давом эттирилганлиги ҳақидаги маълумот қайд қилинади². Натижада тил билан объектив олам ўртасидаги муносабат тилшунослар диққат марказидан четда қолди. Мазмуний синтаксис масалаларига оид янги илмий адабиётларнинг нашр қилиниши, улардаги тил, тилдан фойдаланувчилар билан объектив олам ўртасидаги мантикий, фалсафий муносабатнинг нутқдаги ифодасига ишора жаҳон тилшунослигидаги каби ўзбек тилшунослиги учун ҳам янги йўналишдаги лингвистик тадқиқотлар учун имконият яратди.

Прагматика муаммолари билан қадимдан философ, мантиқшунос ва лингвистлар шуғулланиб келдилар. Бироқ бу масалаларни ҳал қилишда тилшуносликнинг алоҳида соҳаси сифатида прагматика ўзининг аниқ чегарасига эга бўлмади, унинг муаммолари баъзан синтаксис таркибига киритилса, баъзан бу масалалар семантика доирасига киради деган янглиш фикрлар билдирилди.

Прагматика йўналиши назарий грамматиканинг асоси бўлиб,

¹ Фонопрагматика, лексопрагматика, морфопрагматика ва прагмасинтактика каби атамалар тилшуносликда илк марта қўлланяпти.

² Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1991, 8-бет.

унинг тарихи Ч.Пирс, У.Джемс, Д.Дрюн, Ч.Моррис каби буюк философ олимларнинг номлари билан боғлиқдир. Уларнинг ишларида биринчи бўлиб, белгилар тизими ва белги функцияси ҳақидаги ғоялар ўз ифодасини топган, семиотиканинг асосий белгилари аниқланган, семантика, синтаксис ҳамда прагматика ўртасидаги дифференциал белгилар кўрсатиб ўтилган¹. Кейинчалик эса бу уч аспект тенг даражада шаклланмади, яъни синтаксис ва семантика масалаларига асосий ургу қаратилгани ҳолда прагматика тилшунослар эътиборидан четда қолди.

«Алоқа-аралашув англаш ва таъсир этиш воситаси сифатида тилнинг турфа қўлланиши моҳиятида уч элементар функция ётади. Уч элементар функция қуйидагилардан иборат бўлади: 1. Реал дунёдаги предметларни номлаш (номинация). 2. Номланганлардан бирининг иккинчиси билан боғланиши (предикация). 3. Номланган макон ва замон ҳақида сўзловчи муносабати (локация).

Зикр этилган уч функция умумий семантиканинг уч аспектига мувофиқ келади: «номинация» тил белгиларининг объектга муносабати сифатида «семантика»га мувофиқ келади; «предикация» белгининг белгига муносабати сифатида «синтактика»га мувофиқ келади; «локация» сўзловчининг тил белгиларига ўзининг «мен»и билан муносабати сифатида прагматикага мувофиқ келади.

«Номинация» «семантика» аспектларидан бири бўлиб, у номинатив ёки ономаσιологик аспектдан ташқари семасиологик аспекти ҳам қамраб олади. «Предикация» – белгининг белгига муносабатидан бири бўлиб, бу муносабат синтагматикада нопредикатив бирикишни, бундан ташқари, парадигматикадаги белгиларнинг боғланишини ҳам қамраб олади. «Локация инсоннинг ўзи фойдаланаётган белгига муносабатидан иборатдир»². Локация тушунчаси сўзловчининг ўзи фойдаланаётган белгиларга муносабати – «менлиги»ни кўрсатувчи индивидуал маънодан иборат бўлади.

Синтаксис – юнонча: «тузилган, қурилган»; семантика – юнонча: «ифодаланган, ифодалаш»; прагматика (прагма) – грекча: «амалга оширилган, бажарилган иш»³, шунингдек «ҳаракат», «фаолият» маъноларини ифода этади. Ч.Моррис семиотикани уч қисмга ажратади: «семантика» белгиларнинг улар ифода этган нарсаларга муносабатини,

¹ Петров В.В. Философия, семантика, прагматика. В кн: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. М., 1985, с.471.

² Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. М., 1975, с.249.

³ Маҳмудов Н. Ўзбек тили синтаксисининг долзарб масалалари. Ўзбек тили ва адабиёти. 1990, 2-сон, 25-бет.

«синтактика» белгининг белгига муносабатини, «прагматика» эса белгининг тилдан фойдаланувчига муносабати ҳақидаги таълимотни ўрганади¹. Мана шу қисмларнинг биргаликда таҳлил қилиниши назарий грамматиканинг асоси деб қаралади. Шунинг учун ҳам булар ҳозирги кунда синтаксиснинг долзарб муаммолари сифатида тадқиқ этилмоқда. Бизнингча, прагматик тадқиқот лингвистик бирликларнинг мазмуний жиҳатининггина текшириш билан чегараланади деган нотўғри хулосага келмаслик зарур. Чунки лингвистик прагматиканинг тадқиқот майдони ўта кенлиги билан характерланса-да, бу йўналиш объектини тадқиқ этиш ҳамда уни чегаралашда тадқиқотчидан ўта эҳтиёткорлик талаб қилинади. Ч.Моррис талқинига кўра, тилга белги сифатида ёндашиб, синтактика, семантика, прагматика йўналиши бўйича аввал алоҳида, сўнгра умумлашган тарзда маълумот бериш мақсадга мувофиқдир. Бу уч соҳанинг энг муҳим томони уларнинг синтактик бирликларни ўрганиши билан умумлашиши ҳамда тадқиқот объектини мураккаблаштиришидадир. Шунинг учун ҳам, аввало, тилшуносликнинг бу соҳалари ўрганадиган синтактик бирликларга хос семантик структураларни аниқлаб олиш муҳимдир. Ҳар қандай ифоданинг икки томони мавжуд бўлади. Сўзловчи баён қилган ахборотнинг семантик кўринишларидан бири – ифода диктуми, иккин-чиси эса ахборот семантик структурасида диктум таркибида намоён бўлувчи ифода модусидир.

А.Нурмоновнинг таъкидлашича, гапнинг денотатив йўналишини ифодалаш учун «пропозиция» атамасидан фойдаланилади. Бу атама мантиқ ва фалсафий тадқиқотлар таъсирида тилшуносликка кириб келди. Бу масалага қизиқишнинг кучайиши билан унинг талқинида ҳам хилма-хил қарашлар пайдо бўлди.

Пропозиция атамаси дастлаб умумий тарзда тушунилган. Классик мантиқда пропозиция куйидаги тарзда: «борликнинг маълум предикатлари ҳақида тасдиқ ёки инкор йўли билан ахборот берувчи фикр шакли тушунилган. Бу атама дастлаб ҳукмнинг ифодаланиш шакли бўлган дарак гапларга, кейинчалик гапнинг ҳамма турларига нисбатан қўлланди»². Бироқ дастлаб пропозиция тушунчаси гапнинг мазмуний структурасидаги барча мазмуний сатҳларни қамраб олган ҳолда қўллана бошлади. Гапнинг субъектив мазмуний структураси ҳам пропозиция остида тадқиқ этилди.

«Рамзий мантиқ классик мантиқдан фарқли равишда, ўзининг

¹ Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. М., 1985, с.3.

² Нурмонов А. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент 1992, 28-бет.

тушунчаларини, инсон онгида акс этишини четлаб ўтган ҳолда бевосита борлиқ категориялари билан муносабатини белгилашга интилади. Пропозиция тушунчасининг бу умумий тенденцияси натижасида кейинчалик у тафаккурдан объектив реалликка, субъектив омилга «бурилди». Натижада тафаккур шаклига эмас, балки унинг мазмунига, у орқали ифодаланадиган объектив реалликка нисбатан қўлланила бошланди. Субъектив модаллик категориясидан озод бўлиб, вазиятни ифодалашга ўтди. Пропозиция худди шу маъноси билан тилшуносликка кириб келди»¹. Тилшуносликда бу масала юзасидан турлича талқиннинг ортиб бориши пропозиция хусусидаги қарашларнинг тўғри ва ягона таърифи пайдо бўлишига олиб келди. Демак, ҳозирги кунда тилшуносликда пропозиция хусусидаги ягона таъриф гап семантикасида ифодаланган объектив мазмундир. Гап, матн мазмуний структурасидаги объектив мазмундан ташқари нутқ субъектининг аффект белгилари қўшилган бошқа мазмуний структурани аниқлаб олиш учун пропозиция ҳақида ягона маълумотга эга бўлиш муҳимдир.

Ифода семантик тузилишидаги пропозиция масалалари билан семантика шуғулланади. Пропозиция тушунчаси жумладаги асосий ахборот бўлиб, сўзловчи воқеликни баён қилишда тилдан фойдаланади. Тилдан маълум мақсад йўлида фойдаланиш давомида унда маълум бир воқеликнинг акс этиши пропозиция ҳисобланади. Пропозиция мавжудликдаги воқелик ҳақиқийлик шарти асосида намоён бўлган тилдаги мавҳум моҳиятдир. Демак, нутқ предмети ҳақидаги асосий ахборот жумла пропозициясини ташкил қилади. Масалан:

– *Ўқиб юргангимизда, ориқ ўликларни яхши кўрар эдим, маза: формалинга солиб қўйсангиз, майиздай бўлади, шундай терисини кўтарсангиз бутун механизм кўрина қолади, – деди ва бунинг бутун тафсилотини сўзлаб кетди.* (А.Қаҳҳор). Бу матндаги оддий тасдиқ акти хусусидаги хабар мазмуни пропозициядир. Семантика мана шу масалалар билан шуғулланади. Р.С.Столнекер таъкидлашича, формал семантика сўзловчи нияти ҳисобга олинмаган гапдаги ростлик шартининг тасвиридир². Бундай таҳлилда жумла таркибида сўзловчининг ички нияти ҳақидаги баён ҳисобга олинмайди, унда ахборотнинг асосий кўриниши инобатга олинади. Сўзловчи нутқига хос коммуникатив ниятни (иллокутив) ифодаловчи актлар таҳлил объектидан четга чиқади. Жумла мазмуни мантикий жиҳатдан тўғри эканлиги

¹ Юқоридаги асар, 29-бет.

² Столнейкер Р.С. Прагматика. В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI, 1985, с.420.

назарда тугилади. «*Ёмғир ёғяпти*» жумласида сўзловчи фақат ёмғир ёғаётганлиги ҳақида ахборот бериш билан чегараланади. Сўзловчи нутқига хос унинг субъектив карашларининг яширин ифодаси – «*бирор ёққа боролмаслик*», «*ваъдани бажариш имкониятининг йўқлиги*» ёки очик баёнда мантикий зид мазмун – «*ёмғир ёғяпти – қор ёғиши керак эди*» каби иллокутив акт семантик таҳлилни мураккаблаштиради. Кўринадики, жумла билан пропозиция ўртасидаги муносабат нутқ субъекти билан боғлиқ тарзда контекст ҳамда нутқий вазият ёрдамида аниқланадиган бўлса, у ҳолда бу пропозиция билан алоқадор ҳодисалар лингвистик прагматика предмети мундарижасига тааллуқли бўлади. Семантика жумладаги пропозиция – мавжудликдаги воқелик хусусида маълумот бериб, уни назарий жиҳатдан таҳлил қилади.

Шаклий семантика матндаги пропозиционал мазмунга хос маъно оттенкалари билан шуғулланади. Нутқ объектининг ички нияти билан алоқадор бўлган нутқ вазияти таъсирида ифодаланувчи ва нутқ иштирокчиларидан фақат биригагина тегишли бўлган муносабат даражаларини эса лингвопрагматика тадқиқ этади. Бундай вазиятда баён қилинаётган умумий пропозиция ҳамма нутқ иштирокчилари учун маълум бўлгани ҳолда, нутқ субъектининг ички мақсади билан боғлиқ яширин хусусий мазмун кўриниши фақат нутқ йўналтирилган адресат учун маълум бўлади. Масалан:

– *Қани, синчалакхон, қизим, мана бун кийиб олинг-чи!.. – деди ва шу билан, чамаси, мен сени ўшанда ҳам ҳақорат қилиб эмас, суйиб синчалак деган эдим демоқчи бўлди.*

Булар орасида бўлиб ўтган можародан на Умиданинг хабари бор эди, на Исмоилжоннинг. (А.Қаҳҳор).

Бу матнда «*Қаландаровнинг Саидага шляпа олиб бераётгани ва уни синчалак деб аташи*» хусусидаги ахборот кўриниши билан шаклий семантика шуғулланади. Нутқ субъектининг ички нияти хусусидаги кўшимча ахборот кўринишлари билан эса прагматика шуғулланади. «Тилнинг табиий функцияларидан бири пропозицияларнинг ифодаланишидир. Жумладаги ифодаловчилар билан пропозиция ўртасидаги муносабатга алоқадор қоидаларни ўрганиш семантиканинг вази-фасидир»¹. Синтактик бирликларнинг «мазмуний тузилиши мураккаб, кўпқиррали характерга эга бўлиб, унда камида уч компонент иштирок этади. 1. Пропозитив. 2. Модал. 3. Коммуникатив узвлар»². Пропозиция ва объектив модаллик масалалари билан синтактик семантика

¹ Яна шу муаллиф: 422-бет.

² Нурмонов А. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент, 1992, 31-бет.

қўлланиши билан лингвистик прагматиканинг тадқиқот объекти эканлиги аёнлашади. Жумланинг шаклий структураси ўзгартирилиши билан функционал услубга тааллуқли индивидуал услуб йўналиши лингвистик прагматиканинг ўрганиш объекти билан уйғунлашади.

2. *Сиз қариндошларингизга нисбатан узоқ умр кўрасиз.* Жумланинг шаклий структураси ўзгартирилишига қарамай, ундаги мавжуд пропозициялар ўз мазмунини сақлаб қолади:

а) *подшоҳнинг узоқ умр кўриши* ҳақидаги пропозиция (актуаллашган мазмуний қатор);

б) *қариндошлар умрининг қисқа бўлиши* ҳақидаги пропозиция (ноактуаллашган мазмуний қатор).

Жумланинг бундай таҳлилий муаммолари билан синтактик синонимия шуғулланади. Синтактик синонимия масаллари услубшуносликнинг объекти сифатида қаралади.

Шаклий структураси ўзгартирилмаган биринчи гапдаги семантика ўрганадиган пропозиция «*қариндошлар умрининг қисқа бўлиши*» ҳақидаги мазмундан иборатдир. Иккинчи жумладаги семантика ўрганадиган пропозиция «*подшоҳнинг узоқ умр кўриши*» ҳақидаги ахборотдир.

Лингвистик прагматика биринчи жумлада «*подшоҳнинг узоқ умр кўриши*» ҳақидаги, иккинчи жумлада эса «*қариндошлар умрининг қисқа бўлиши*» ҳақидаги тасдиққа асосланган ахборотни тадқиқ этади. Шунингдек, нутқ субъектининг ўзи баён қилган ахборот мазмунидан англашилувчи «*калтабинлик*» (биринчи жумла муаллифи) ва «*доншмандлик*» (иккинчи жумла муаллифи) маънолари нутқий этикет кўриниш-ларидан бири сифатида ўрганилади.

Биринчи жумладаги тингловчи учун салбий таъсир этиш функциясига эга бўлган очик баён қилинган «*қариндошлар умрининг қисқа бўлиши*» ҳақидаги пропозиция кейинги жумлада эвфемистик усул билан яширин тарзда трансформация қилинади. Тингловчи учун ижобий таъсир этиш функциясига эга бўлган «*подшоҳнинг узоқ умр кўриши*» ҳақидаги пропозиция нутқ субъектининг хоҳишига кўра биринчи даражага чиқарилади.

Умуман, одамнинг яшаш даври – умри тахминан саксон йил деб қараладиган бўлса, «*Қариндошларингиз сиздан аввал дунёдан ўтадилар*» жумласидаги мазмуний тузилишнинг фалсафий-мантқикий таҳлили куйидагича бўлади: жумла пропозициясидан англанишича, қариндошларнинг умри ҳар қалай маълум муддатга камайтиради, уларнинг умри ўрта ёшдан 20 йилдан то 5 йилга қадар камайтиради. Шу асосда нутқнинг мазмуни тингловчининг ҳис-туйғусига таъсир этиш ва янги

нутқ вазияти (перлокутив) актининг салбий кўринишидан иборат бўлади.

«Сиз қариндошларингизга нисбатан узоқ умр кўрасиз» жумласида эса мазмуний тузилишнинг фалсафий-мантикий таҳлили қуйидагича бўлади: жумла пропозицияси асосида тушунилишича, қариндошларнинг ҳам умри ўртача ёш миқдори сақлангани ҳолда подшоҳнинг умри бошқаларга нисбатан кўпроқ бўлиш маъноси англади. Шунинг учун ҳам трансформациялаштирилган кейинги жумла мазмуни перлокутив актининг ижобий кўринишидан иборат бўлади. Сўзловчининг ички мақсади акс этган яширин мазмун тузилишини лингвистик прагматика ўрганади.

Хуллас, лингвистик прагматика тилшуносликнинг янги соҳаси сифатида нутқ субъектининг ички мақсади билан боғлиқ яширин пропозицияларни ўрганади. У белгининг коммуникация жараёнидаги реал муносабатига оид муаммоларни ўрганиши билан тилшуносликнинг бошқа соҳаларидан фарқ қилади. Умуман, лингвистик прагматика муаммоларининг ўрганилиши кишилар ўртасидаги ахборотни ифодалаш ва англаш жараёнини осонлаштиради.

Лингвистик прагматика ва социолингвистика

Маълумки, кишилар жамиятда яшаш жараёнида ундан маълум бир андазаларни оладилар, ўша ижтимоий муҳитга мос тарзда ҳаракатланиб, ҳаётда баъзи социал вазифаларни бажарадилар. Ҳар қандай шахс ўзининг бажариб турган ижтимоий имкониятларига мувофиқ равишда меъёрий сўзлаш мажбуриятига эга бўладилар, бу нутқ эса сўзловчи бажараётган ижтимоий вазифа хусусида маълумот беради. Буни нутқнинг социал хосланиши деб юритиш мумкин бўлади. Маълум ижтимоий вазифа бажарувчи ҳар қандай шахс нутқи касб нуктаи назаридан махсус тил белгиларига эга бўлади. Улар нутқ субъектининг психологик, мантикий ҳамда фалсафий муносабати билан узвий боғлиқ бўлади.

Ижтимоий вазифа тушунчаси нутқ субъектининг эгаллаб турган вазифаси ёки бажариб турган касби маъносини англатади.

— ... *Эртадан бошлаб юртга ўттуз икки тангадан солиқ сочасиз.*

... *Азизбекнинг бу золимона буйруғига қарши қаттиқ сўзлар айтишга ўйласа ҳам аччигини қандай кишига айтилишини ўйлаб, ўзини йиғди.*

— ... *Менга қолса бу кунларда ўттуз икки танга эмас, ўттуз икки қора пул солиш ҳам оғирдир... ҳожининг терс сўзига чидолмаган*

Азизбек ваҳшийларча ҳайқирди:

– Нима дейсан?!

... Шу дақиқада ишнинг олдини олмаса, энди гап фақат Азизбекнинг жаллод чақиршишига келиб қолди:

– Тақсир, сиз йиг, дер экансиз, эртага эмас, бу кунданоқ йиға бошлайман. Юрт қани бермасин-чи! Фақат менга сизнинг буйругингиз кифоядир. (А.Қодирий. «Ўткан кунлар»).

Нутқ субъектининг ижтимоий вазифаси фақат унинг касби билангина чегараланиб қолмайди. Нутқ субъекти ўзининг асосий социал вазифасидан ташқари ота, эр, харидор, бемор, кўшни каби қатор кўшимча ва доимий вазифаларни ҳам бажаради.

– Биз ҳозир андишанинг бандаси, мен эмас, онанг бировни ишонтириб қўйган: бизнинг ошладан лафзсизлик чиқиши менга маъқул кўринмайди. (А.Қодирий. «Ўткан кунлар»).

Бу ижтимоий вазифани бажариш нуқтаи назаридан нутқ субъекти ўз нутқи орқали баён қилиши лозим бўлган ахборот кўринишларини нутқ вазиятига ҳамда услубий жиҳатларига кўра «бошқара олиш имконияти»га эга бўлиши керак. Ана шу «бошқара олиш имконияти» нутқнинг психолингвистик йўналишини ташкил этади.

Юқоридаги ижтимоий вазифалар ўзига хос кодланувчи тил элементларига эга бўлиб, сўзловчи нутқ вазиятига кўра шу элементларни алмаштириб туради. Сухбатдошлар нутқ мазмунидан ижтимоий вазифа бажараётган ҳар бир шахс ахлоқига хос меъёрий элемент чегарасини ажратиш имкониятига эга бўлади, улар оддий талаффузнинг ўзидаёқ социал вазифага хос маънони ҳис эта оладилар.

Социал вазифа белгилари сифатида дастлаб нутқий меъёр тушунчаси ажратиб олинади. Сўзловчининг доимий ижтимоий вазифаси расмий муносабат белгиларига эга бўлади. Бунга кўра сўзловчи ўзи бажариб турган касб нуқтаи назаридан бошлиқ, касбдошлари ҳамда ходимларига нисбатан расмий муносабатни ифода этувчи тил ва нутқ элементларидан фойдаланади. Бу этапда унинг ҳуқук ва мажбуриятлари фақат расмий оҳангни талаб этади. Ҳамма социал вазифада бўлганидек, бунда ҳам сўзлаш оҳанги, ҳаракатланиш темпи, айниқса, имо-ишора тили юқори даражада шаклланган бўлади. Сўзлашувчилар ўртасидаги бундай муносабат социал аспектга кўра мутаносиб муносабат деб ҳисобланади, бироқ бу нутқий муносабатнинг мазмуний аспекти номутаносиб муносабат эканлигини исбот этади. Сўзлашувчилар орасидаги ҳуқук ва мажбуриятга кўра ҳар қандай шахс расмий оҳангдан фойдалангани ҳолда нутқда ҳокимлик ва итоаткорлик элементлари буйруқ ҳамда бўйсунуш каби нутқий актларни юзага

чиқаради. Ҳар қандай ривожланган тилда социал вазифаларни бажаришга хизмат қилувчи тил элементлари мавжуд бўлади. Сўзлашувчилар ана шу тил элементларидан фойдаланиб, ўзлари бажариб турган социал имкониятларини нутқ орқали баён этадилар.

Л.П.Крисин нутқий алоқа-аралашув ва сўзловчиларнинг социал вазифалари ҳақида сўз юритиб, алоқа-аралашув вазиятида иштирок этувчилар нутқини икки гуруҳга ажратади: 1. Мутаносиб нутқ. 2. Номутаносиб нутқ¹.

Мутаносиб нутқий мулоқотда жинсидан ташқари, ёш нуктаи назаридан ҳам бир хиллик, тенглик талаб қилинади.

Салти энди гап очди.

– *Эрта саҳарлаб чопганим бекорга эмас.*

– *Мен ҳам сезганман... Юрагим бир қур сесканиб ҳам олди.*

– *Нимага, ўртоқжон?*

– *Ўзингиз билган совчилар балоси-да... Қиш ичи кети узилмади.* (Чўлпон. «Кеча ва кундуз». 22-бет).

Ушбу мисолда коммуникантлар нутқида уларнинг тенг эканлиги «ўртоқжон!» сўзининг лугавий маъносидан, аёл киши эканлигини гап совчилар ҳақида бораётганлигидан билиб оламиз. Демак, бунда нутқий мулоқот иштирокчилари социал мавқелари жиҳатига кўра тобе эмас. Уларнинг ўзаро тенглиги, аёл киши эканлиги симметрик мулоқотда эркин фикрлаш имкониятини яратади. Симметрик нутқ тушунчаси остида 2 хил ҳолатни кузатамиз. Биринчи ҳолатда симметрик нутқий муносабатга киришувчи шахслар симметрия термини назариясига кўра, тенглик асосидаги «самимийлик» муносабатида бўладилар. Бу ҳолатга кўра, уларнинг нутқида «тенг ҳуқуқлилиқ», «самимийлик» оттенкаси ўз ифодасини топади.

Симметрик нутқий муносабатнинг иккинчи кўринишида коммуникантларнинг ёши, жинси, социал мавқеига кўра улар ўзаро тенглик муносабатида бўлсалар-да, бироқ нутқий мулоқотда симметрик муносабатнинг салбий кўриниши кўзга ташланади.

Асимметрик нутқий муносабат тушунчасида эса ўзаро нутқий мулоқот жараёнида нутқ иштирокчиларидан бирининг социал жиҳатдан «тобелиги» ёки «устунлиги» сезилиб туради.

Умумтилшунослик илмида таъкидланишича, тилни социал ҳодиса сифатида тушуниш ҳамда алоқа-аралашув ва фикрлаш-англаш қуроли сифатида тадқиқ этишнинг икки йўналиши мавжуддир. Бу тад-

¹ Крисин Л.П. Речевое общение и социальные роли говорящих. В кн.: Социально-лингвистические исследования. М., 1976. с.49.

қиқотнинг биринчи йўналишига тилни жамиятнинг маҳсули сифатида ўрганиш, шунингдек, тилга, унинг структурасига, унинг шаклланиш қонуниятларига турлича умумий социал факторларнинг таъсирини ўрганиш киради. Иккинчи йўналиш эса, тилни жамият инструменти, фикрлаш-англашнинг куроли ва алоқа-аралашув (коммуникация) воситаси сифатида тадқиқ этишдир. Бу йўналиш ўз навбатида иккига бўлинади:

1. Тилни фикрлаш-англашнинг куроли сифатида ўрганиш.

2. Тилни алоқа-аралашув, коммуникация воситаси сифатида ўрганиш.

Алоқа-аралашув жараёнида тилдан фойдаланишнинг икки асосий мақсади мавжуд бўлади: а) нимадир хусусидаги ахборот баёни; б) одамларнинг руҳияти ва ахлоқига таъсир этиш.

Шундай қилиб, тилнинг айрим кишиларнинг ахлоқи ва руҳиятига таъсир этиш воситаси сифатида қўлланиши прагматингвистиканинг предмети ҳисобланади. Л.А.Киселева лингвистик прагматика социолингвистиканинг қисмларидан бири деб ҳисоблайди.¹

Прагматингвистика ва социолингвистика соҳалари ҳақидаги бу фикрларнинг барчаси тўғри, бироқ уларнинг барчаси, бизнингча, маълум даражада изоҳ беришни талаб қилади. Жумладан, жамиятдаги ижтимоий воқеликларнинг тилдаги ифодаси ҳамда уларнинг умум-миллат тилига таъсири каби масалалар социолингвистика доирасига киради. Масалан, тилдаги баъзи сўз ёки ибораларнинг миллат ҳаётидаги социал ўзгаришлар таъсирида истеъмолга кириши ёки истеъ-молдан чиқиши, шунингдек, миллатнинг урф-одатлари билан алоқадор ҳолатларнинг тилнинг баъзи қатламлари билан боғланиш ва таъсири каби йўналишлар бевосита ижтимоий тилшунослик предметини ташкил этади. Тилнинг социолингвистик аспектда тадқиқ этилиши маълум жиҳатлари билан лингвистик прагматика соҳасига яқинлашади лекин тадқиқот предмети қайси нуқтада иккала соҳа учун бир объектга айланиши нисбийдир. Тадқиқот предмети бир бўлса-да, бу икки соҳа мана шу вазиятда ўзининг тадқиқ этиш усули билан маълум даражада фарқланади. Прагматингвистика соҳаси учун сўзловчи ва тингловчи орасидаги муносабат, социолингвистикада тил ва нутқнинг шаклланиши учун сабаб бўлган социал факторларнинг таъсири асос қилиб олинади.

¹ Киселова Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. Л., 1978, с.100-101.

ХУЛОСАЛАР

1. Ўзбек тили матнларини прагматик йўналишда ўрганиш лисоний бирликларнинг анъанавий тилшуносликда эътибордан четда қолган жиҳатларини ёритишда тадқиқотчи учун катта имконият беради. Матн сингари синтактик бирликларни бундай усулда ўрганиш уларни прагмасемантик системадаги ўрнини белгилашга йўл очади.

Синтактик бирликларни прагматик назария йўналишида тадқиқ этиш объектив оламдаги борлиқ билан унинг инсон онгидаги инъикосини нутқий муносабат шакли сифатида тўғри талқин этишда энг мақбул йўлдир.

2. Ўзбек тили матнига (синтактик бирликларига) хос прагматик хусусиятларни ўрганиш умумбашарий маданиятнинг бир қисми бўлган нутқ маданияти, услубшунослик ҳамда инсоннинг фикрлаш фаолияти ва ички руҳиятини назарий ва амалий жиҳатдан акс эттирувчи психолингвистика масалалари билан узвий боғланади.

3. Прагматика назарияси кишилар ўртасидаги алоқа – аралашув жараёнига хос вербал ва новербал муносабатнинг моҳиятини англашда муҳим аҳамият касб этади. Миллатга бўлган ҳурматнинг асл намунаси сифатида тилимизга давлат тили мақомининг берилганлиги, ўзбек тили ва унга хос миллий хусусиятларни ўрганишга дунё халқлари интилишининг қизиқиши прагматика назариясига, унинг моҳиятига бўлган эҳтиёжни янада орттирмоқда. Сабаби лингвистик прагматика назарияси, яъни нутқнинг амалий қўлланиши билан боғлиқ ҳодисалар талқини ўша тилга хос миллий ўзига хосликни англаш учун қулай имкониятлар яратади. Ана шуларни ҳисобга олган ҳолда прагматика назариясининг лисоний тамойилларини белгилаш фақат ўзбек тилшунослиги учунгина эмас, балки туркология учун ҳам ғоят долзарб масалалардан бири саналади.

4. Лисоний прагматика назарияси жаҳон тилшунослигида турлича қарашлар воситасида хилма-хил талқин этилади. Нутқий ахлоқ шакллариининг амалий негизи сифатида нутқ маданияти билан, сўзлаш санъатининг услубий воситаларига хос назарий йўналишининг моҳияти сифатида услубшунослик билан, сўзнинг денотатив маъноси билан шуғулланувчи йўналишларининг бир қисми сифатида семантика билан прагматиканинг ўзаро муносабати кўрсатилади. Прагматика тилшуносликнинг бошқа бўлимлари сингари ўзининг лисоний моҳиятидан иборат назарий пойдеворига эга бўлиб, семантика ва синтактика қаторида лисоний тенг қимматли мақомга эгадир. Бунга кўра, прагматика

синтактик бирликларга хос ифода мазмунини нутқ субъектининг муносабати сифатида тадқиқ этади.

5. Лингвистик прагматика тилшунослик фанининг назарий жиҳатдан шаклланган алоҳида тармоғи сифатида тил сатҳлариаро ўзаро чегараланган муносабатда ўзига хос ўрин тутати. Жумладан, тилнинг фонетика, лексикология, морфология, синтаксис каби сатҳ бирликларининг прагматик вазифаси билан узвий боғлиқ ҳолда фонопрагматик, лексопрагматик, морфопрагматик ҳамда синтаксопрагматик талқин асосида поғонали муносабатни ҳосил қилади. Бу сатҳ бирликларининг прагматик вазифаси лингвистик прагматика назарияси учун асос бўлади.

6. Лингвистик прагматика моҳиятини ифода этувчи нутқий акт назариясини тадқиқ этиш тилнинг ифодалаш ва англаш табиатини очиш билан узвий боғлиқдир. Мавжудликдаги реал олам билан алоқадор барча ҳодисалар ўзаро боғланган бўлиб, улар инсоннинг сезги органлари воситаси (кўриш, эшитиш, ҳис этиш)да фикрлаш фаолиятининг курули – онгида синтезланади ва талаффуз акти воситаси орқали тилда қайта намоён бўлади. Нутқий актни прагматик назария сифатида ўрганиш борлик – онг – тил ҳамда тил – онг – борлик диалектик муносабатини ифодалаш учун ёрдам беради.

7. Лингвистик прагматика моҳиятини ифода этувчи ҳодисаларга хос масалаларни тадқиқ этиш адабиётшунослик, услубият нуктаи назаридан бадиий асар тилининг санъат даражасида безатилганлиги, ишланганлиги, мақсад ва ғояга хизмат қилишини кўрсатиш, соф тилшунослик нуктаи назарига кўра тилнинг грамматик қурилишидаги ўзига хосликлари ҳамда уни мантиқан тўғри қўллаш, шунингдек, сўзловчи ва тингловчи орасидаги ички мақсаднинг ифодаланишида тилнинг барча имкониятларини белгилашдан иборат бўлади. Лингвистик прагматика назарияси билан алоқадор барча ҳодисалар нутқ иштирокчилари орасидаги баён қилиш ва англаш бирлигини таъминлашда услубий воситага айланади. Ифода мазмунининг мантикли ва мантиксиз қўлланиши баён қилинаётган ахборотнинг таъсир этиш даражасини оширади.

8. Нутқий актлар ўзида прагматиканинг моҳиятини ифода этади. Нутқий акт тушунчаларининг юзага келиши лингвистик прагматика учун назарий асос ҳисобланади.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
------------	---

I БЎЛИМ

Лингвистик белгининг умумсемиологик табиати	5
Лингвистик прагматиканинг амалий шаклланиши	5
Лингвистик прагматиканинг назарий шаклланиши	10
Лингвистик прагматиканинг умумий масалалари	14
Лингвистик прагматиканинг хусусий масалалари	19

II БЎЛИМ

Лингвистик белгининг тил сатҳлариаро муносабати.....	23
Фонопрагматик талқин лингвопрагматиканинг бошланғич мезони.....	23
Лексопрагматика хусусида	35
Олмош ва атоқли отларнинг прагмасемантик табиати	38
Морфопрагматика ва прагмасинтактик талқин	47
Лингвистик прагматика ва социолингвистика.....	57
ХУЛОСАЛАР.....	61

Илмий-услубий нашр

Мухаммад ҲАКИМОВ

ЎЗБЕК ТИЛИ ПРАГМАТИКАСИНИ ЎРГАНИШ

Услубий қўлланма

Мухаррир: Қахрамон Расулов
Тех.муҳаррир: Саиджон Жўраев
Дизайнер: Равшан Исмаилов
Мусахҳиҳ: Назиржон Ҳошимов

Босишга рухсат этилди: 01.02.2011 йил.
Бичими: 84x108^{1/16}. Нашриёт босма табағи: 4,0
Шартли босма табағи: 4,25. Адади 300 нусха.
Буюртма № 14

«ФАРФОНА» нашриёти.
150114. Фарғона шаҳри, С. Темур кўчаси, 28-уй.

«ЁРҚИН» ХК босмаҳонаси.
161514. Учкўприк тумани, Полохон қишлоғи